स्वामिनः विवेकानन्दस्य साहित्यपाटवं प्रसिद्धसाहित्यसमीक्षकैः लेखकैः च महता प्रमाणेन अङ्गीकृतम् अस्ति।लिओ टॉल्स्टॉयः, रोमा-रोलाँ, रवीन्द्रनाथ ठाकुरः इत्येतादृशाः श्रेष्ठचिन्तकलेखकाः तस्य लेखनकौशलं विचारप्रकटनशैलीं च अश्लाघन्त चिन्तकस्य लेखकस्य च रूपेण सः आधुनिकतायाः पारम्परिकतायाः च शोभनं सम्मिश्रणं द्योतयति स्म। तस्य सर्जनात्मकलेखने सः लेखनविषयाणां लेखनशैल्याः च दृष्ट्या नवीनप्रकाराणां योजनाय प्रयत्तवान्।

प्राध्यापकः **निमायिसाधनबोसः** सुख्यातः इतिहासलेखकः शिक्षाविद् च अस्ति। भारते विदेशे च कृताध्ययनः सः विश्वभारती, शान्तिनिकेतन इत्यस्याः संस्थायाः भूतपूर्वः उपकुलपतिः आसीत्। तेन आङ्ग्लभाषया लिखितेषु पुस्तकेषु कतिपयानां नामानि सन्ति -- *ऑन आउटलाइन, द इंडियन अवेकनिंग अॅन्ड बेंगाली* इत्यादीनि।

डा. सरिता कृष्ण शास्त्री दर्शनशास्त्रे स्नातकोत्तरोपाधिं सम्पाद्य शिक्षाशास्त्रम् अधीत्य संस्कृताध्यापिकारूपेण कार्यम् अकरोत्।कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृत-विश्वविद्यालयात् डाक्टरेट्-उपाधिं प्राप्तवती सा हिन्दी-मराठी-आङ्ग्लादिभाषाणां कथा-उपन्यास-वैचारिक-व्यक्तित्वविकासादिसम्बद्धानां षोडशाधिककृतीनां संस्कृततानुवादं कृतवती अस्ति। प्रकृतं सा संस्कृतभारत्याः कार्यकर्त्री सती संस्कृता-ध्यापन-पठनपाठनसाहित्यनिर्माण-लेखनप्रशिक्षण-ग्रन्थसम्पादनादिषु कार्येषु निरता अस्ति।

ISBN 978-81-260-4532-7

9 788126 045327

साहित्य अकादेमी

मूल्य : ₹ 50

स्वामी विवेकानन्दः

निमायि साधनः बोसः

भारतीयसाहित्यस्य स्रष्टारः

स्वामी विवेकानन्दः

निमायि साधनः बोसः

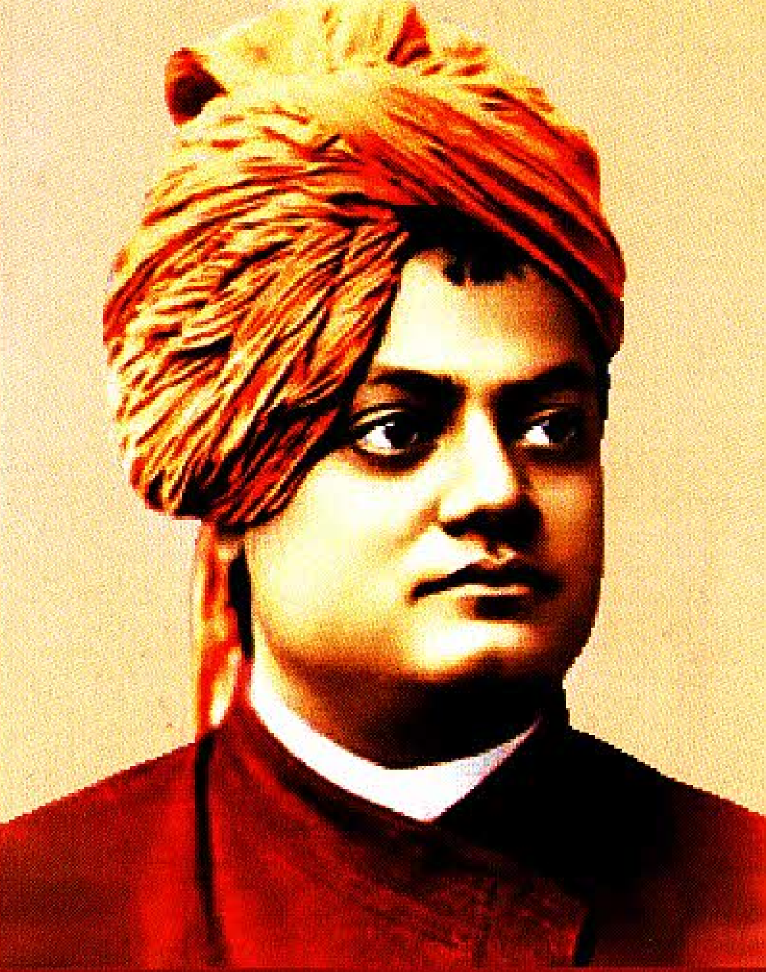

स्वामी विवेकानन्दः

अन्तरावरणपत्रयोर्मुद्रिते भास्कर्यप्रतिचित्र आलिखितं दृश्यम्-त्रयो ज्यौतिषा नृपतये शुद्धोदनाय बुद्धजनन्या राज्ञ्या मायादेव्या दृष्टस्य स्वप्नस्य तात्पर्यं व्याचक्षते। तदधः कश्चिल्लेखकस्तत् तात्पर्यव्याख्यानं पुस्तमारोपयति। संभाव्यते यदेतदेव भारतवर्षे लिपिकौशलस्य प्राचीनतमं चित्रार्पितं निदर्शनमिति।

नागार्जुनकोण्डातः (क्रैस्तवद्वितीयशताब्दी)।
नवदेहलीस्थ-राष्ट्रीय संग्रहालय-सौजन्यात्।

भारतीयसाहित्यस्य स्रष्टारः

स्वामी विवेकानन्दः

निमायि साधन बोसः

संस्कृतानुवादः

सरिता कृष्ण शास्त्री

साहित्य अकादेमी

Swami Vivekanandah : Sanskrit translation by Sarita Krishna Shashtri of a monograph in Bengali by Nimai Sadhan Bose on modern Bengali writer and social refomer. Sahitya Akademi, New Delhi (2014). ₹ 50

© साहित्य अकादेमी
प्रथम संस्करण : 2014

साहित्य अकादेमी

प्रधान कार्यालय
रवीन्द्र भवन, 35 फ़ीरोज़शाह मार्ग, नई दिल्ली-110 001
विक्रय विभाग, स्वाति, मंदिर मार्ग, नई दिल्ली-110 001
वेबसाइट: www.sahitya-akademi.gov.in
ई-मेल: sahityaakademisale@yahoo.com

क्षेत्रीय कार्यालय
172, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय मार्ग, दादर, मुंबई-400 014
4, डी.एल. ख़ान मार्ग, कोलकाता-700025
सेंट्रल कॉलेज परिसर, डॉ. बी. आर. आंबेडकर वीथी, बेंगलूरु-560 001

चेन्नई कार्यालय
मेन बिल्डिंग, गुना बिल्डिंग्स (द्वितीय तल), 443(304)
अन्ना सालइ, तेनामपेट, चेन्नई-600 018

ISBN 978-81-260-4532-7

मूल्य : पचास रुपए

शब्द संयोजक एवं मुद्रक : विकास कम्प्यूटर एंड प्रिंटर्स, नवीन शाहदरा, दिल्ली-110032

प्रस्तावना

स्वामिनः विवेकानन्दस्य जीवनस्य बहुमुखसिद्धीनां च वर्णनं परिमितशब्दैः करणम् इत्येतद् आह्वानपूर्णं कार्यम् अस्ति। गतेषु शतवर्षेषु स्वामिनः जीवनस्य विषये, समयस्य विषये, आधुनिकभारतस्य निर्माणाय, भारतीयवाङ्मयाय च तस्य विशिष्टप्रदानाना। विषये च विशदानि तीव्राणि च अनुसन्धानानि जातानि सन्ति भारते विदेशेषु च तस्य जीवनसम्बद्धाः, क्रियाकलापसम्बद्धाः च नूतनाः प्रश्नाः पृच्छ्यन्ते, नवाविष्काराः च जायन्ते। एतस्मिन् लघुजीवनचरित्रे तस्य प्रमुखप्रमाणभूतजीवनचरित्राणां तथा च तत्सम्बद्धानाम् अनुसन्धानानां निष्कर्षान् समावेशयितुम् अहं प्रायते। अहम् आशासे यत् विवेकानन्दस्य वर्णमयजीवनस्य तथा च राष्ट्रनिर्माणे तस्य भूमिकायाः व्यापकं चित्रं सामान्यवाचकाः प्राप्स्यन्ति इति। अधिकज्ञानवतां कृते अपि कदाचित् एतत् पुस्तकं प्रयोजनवत् स्यात्।

अन्येषां तथा च मम शिक्षकस्य कृष्णपादबानर्जीवर्यस्य अहं गभीरतया अधमर्णः अस्मि यः दक्षतया हस्तलिखितं पठित्वा तस्य सुपरिवर्तनाय अमूल्यसूचनाः अयच्छत्। दुःखस्य विषयः एषः अस्ति यत् एतत्पुस्तकं यदा मुद्रणालये आसीत् तदा सः दिवङ्गतः। यदा अहं विद्यालये पठन् बालः आसं तदा अहं विवेकानन्दस्य विषये यत् प्रथमलेखनम् अकरवं तस्य सम्पादनं सः अकरोत्। तस्य मृत्योः अल्पकालात् पूर्वं वात्सल्यपूर्णया दक्षतया विशदतया च तेन कृतसम्पादनम् अन्तिमपुस्तकम् अस्ति एतत्पुस्तकम्।

—**निमायि साधन बोसः**

18-2-1994

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	*5*
पृष्ठभूमिका	9
गुरुः आरम्भः च	14
भारतस्य अन्वेषणम्	21
पश्चिमे लक्ष्यसाधनम्	25
गृहागमनम्	44
पश्चिमं प्रति पुनः गमनम्	51
प्रवासस्य समाप्तिः	61
विवेकानन्दः तस्य साहित्यकृतयः च	67
दृष्टिः लक्ष्यं च	84
राष्ट्रस्य पुनारचनायाः निमित्तम् आह्वानम्	96
उपसंहारः	109
विवेकानन्दस्य लेखनेभ्यः उद्धृतांशाः	112
अन्तिमसत्रे कृतम् उद्बोधनम्	114
राजयोगः	116
युरोपखण्डीयस्य प्रवासस्य स्मरणानि	118
स्वदेशमन्त्रः	120
पूर्वा पश्चिमा च	121
पठनाय चितानां पुस्तकानां सूचिः	123

पृष्ठभूमिका

विश्वे विद्यमानाभिः सर्वाभिः प्राचीनसभ्यताभिः सर्वदेशानां मनुष्यैः च उन्नत्यवनत्योः अवधयः दृष्टाः सन्ति। केचन अवधयः उन्नतिसफलतयोः आसन्, इतरे च केचन अवनत्यसफलतयोः आसन्। भारतदेशेन अपि एषः ऐतिहासिकानुभवः प्राप्तः एव। नवदशतमस्य शतकस्य भारतेन नूतनस्य कस्यचित् देशस्य निर्माणम् अक्षिसात्कृतम्। मुगलसाम्राज्यस्य विघटनात् परं ब्रिटिशशासनस्य आरम्भकाले कश्चन कालावधिः तादृशः आसीत् यस्मिन् जीवनस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु भ्रमः अराजकता अधोगतिः च व्याप्ता आसीत्। ततः परं जीवनस्य चिन्तनस्य च सर्वेषु क्षेत्रेषु प्रगतेः विकासस्य च चिह्नानि दृष्टेः गोचरतां गतानि आसन्। एतस्मिन् समये याः नवकल्पनाः, नवान्दोलनानि, नवशक्तयः च शनैः अभिव्यक्ताः अभवन् तासां दूरगामिनः परिणामान् दृष्ट्वा इतिहासतज्ज्ञाः तं कालखण्डं भारतस्य जागरणकालः अथवा भारतस्य पुनरुत्थानकालः इति निर्दिशन्ति। परिवर्तनस्य लक्षणानि प्रथमं बङ्गाले दृष्टानि इत्यतः सः कालः नवदशतमस्य शतकस्य बङ्गपुनरुत्थानकालः इत्यपि प्रसिद्धः। भारते अन्यस्थानेभ्यः पूर्वं बङ्गप्रदेशे पुनरुत्थानप्रक्रियायाः आरम्भस्य पृष्ठतः बहूनि ऐतिहासिककारणानि आसन्। ततः मुख्यकारणद्वयम् एवम्-आसीत् - प्रथमं तावत् भारते प्रथमतया ब्रिटिशशासनं दृढतया बङ्गाले प्रस्थापितं जातम् इति तथा च द्वितीयं नाम परिवर्तनस्य प्रमुखयन्त्रं नाम आङ्ग्लशिक्षणम् अथवा पाश्चात्त्यशिक्षणम् अपि सर्वप्रथमं बङ्गाले एव आरब्धम् इति। ब्रिटिशशासनस्य पाश्चात्त्यशिक्षणस्य च प्रभावः तथा च भारतस्य प्राचीनसाहित्यसंस्कृतिभ्यां प्राप्ता प्रेरणा इत्याभ्यां सृष्टाः परिणामाः बङ्गप्रदेशे जनैः तीव्रतया अनुभूताः। 1784 इति वर्षे कलकत्तायां सर विलियम जोन्स इत्यनेन आरब्धा एशियाटिक् सोसायटी इति संस्था भारतस्य वैभवपूर्णभूतकालस्य समृद्धपरम्पराणां च पुनरन्वेषणस्य आरम्भकर्त्री प्राचीनतमा संस्था आसीत्। आरम्भे पाश्चात्त्यैः तदनन्तरं च भारतीयैः कृतानां संशोधनानां फलरूपेण भारतस्य प्राचीनवैभवं महदैतिहासिकरिक्थं च यद् एतया संस्थया प्रकाशितं तेन भारतीयानां मनांसि आनन्दमयेन अभिमानेन आत्मविश्वासेन च पूरितानि।

यानि उपेक्षितुं न शक्यन्ते स्म तादृशानि जागरणस्य स्पन्दमानानि लक्षणानि सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यक्तानि आसन्। भविष्यत्काले येषां महत्त्वपूर्णप्रभावः दृश्येत तादृशानि परिवर्तनानि शिक्षासमाजधार्मिकसाहित्यक्षेत्रेषु आरब्धानि तथा च विज्ञानकलाक्षेत्रयोः राजनीतिक्षेत्रे च बौद्धिकनवसर्जनमपि आरब्धम्। भारते राष्ट्रियतावादस्य विकासः स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य आरम्भः इत्येते अपि नवदशतमस्य शताब्दस्य भारतस्य पुनरुत्थानप्रक्रियायाः फले आस्ताम्। एतस्य शताब्दस्य अपरा काचित् उपलब्धिः आसीत् धर्मसम्बद्धविषयेषु सुपरिवर्तनार्थं क्रियमाणानि आन्दोलनानि। अष्टादशे शतके सामान्यतया हिन्दुधर्मस्य स्थितिः दुरवस्थायाः विनाशोन्मुखतायाः च आसीत्। मूढविश्वासानाम् अर्थहीनरूढीनां च प्राधान्यम् आसीत्। सामान्यजनानाम् अज्ञानस्य आशुप्रत्ययशीलतायाः च उपयोगं पुरोहितवर्गाः स्वेषां भौतिकलाभार्थं कुर्वन्तः आसन्। भारते विद्यमानाः क्रैस्तमतप्रचारकाः भारतीयानां सामाजिकधार्मिकविधीन् पद्धतीः च प्रकाशपथम् आनीय ताः निन्दन्ति स्म। ते भारतीयानां मतान्तरणमपि महत्या शक्त्या उत्साहेन च कुर्वन्ति स्म। तेषाम् आशा आसीत् यत् ब्रिटिशशासनम् आङ्ग्लशिक्षणम् इत्यनयोः कारणेन महासङ्ख्यया भारतीयाः अचिरादेव क्रैस्तमतीयाः भविष्यन्ति इति।

समाजधर्मयोः दुरवस्थायाः क्रैस्तमतप्रचारकाणां क्रियाकलापानां च प्रतीकारप्रक्रिया शनैः आरब्धा। भारतस्य पुनरुत्थानप्रक्रियायाः आरम्भकर्तृरूपेण ख्यातः राजा राममोहनरायः (1774-1833) ब्राह्मसमाजस्य आरम्भम् अकरोत्। वेदाः ये हिन्दुधर्मग्रन्थेषु प्राचीनतमाः पूज्यतमाः च सन्ति तेषु निराकारस्य एकस्य वास्तविकदेवस्य पूजा एव सर्वोत्तमा इति मतं प्रतिपादितम् अस्ति तथा च तदनन्तरकालस्य पुराणकालस्य धर्मस्य भागभूते प्रतिमापूजनं बहुदेवतावादः इत्येते अङ्गे एव हिन्दुधर्मसमाजयोः नाशाय कारणीभूते इत्येतेषां विचाराणां प्रसारः इत्येतदेव ब्राह्मसमाजस्य मुख्यम् उद्देश्यम् आसीत्। ब्राह्मसमाजः एकेश्वरवादे वेदानां निर्दोषत्वे च विश्वसिति स्म। ब्राह्मसमाजस्य महाशक्तिरूपेण विकासः अभवत् तथा च तस्य द्वारा जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु अनेकानि प्रगतिशीलानि आन्दोलनानि आरब्धानि। एतेन क्रैस्तमतप्रचारकाणां सशक्तमतान्तरणकार्यस्य अपि सम्यक् विरोधः अभवत्।

क्रैस्तमतप्रचारकैः ब्राह्मसमाजीयैः च तत्कालीनस्य हिन्दुधर्मस्य समाजस्य च यत् निन्दनं क्रियते स्म तेन हिन्दुधर्मसमाजयोः परम्पराणां रक्षणाय पारम्परिकहिन्दुभिः अपि सङ्घटनीयम् अभवत्। बङ्गालस्य प्रभावशालिनः परम्परावादिनः नेतारः अपि शिक्षिताङ्ग्लानां युवकानां विशेषतया हिन्दुकॉलेज इत्यस्य छात्राणां कार्यैः व्याकुलाः आसन्। एते उग्रविचारवन्तः युवकाः 'तरुण बङ्गाल = Young Bengal' इति ख्याताः अभवन्। 'हिन्दुकॉलेज' इत्यत्र (1809-1831) हेन्री-लुईस-विवियन-डेरोझियो इति तेषां यः बुद्धिमान् प्रेरणादायी युवशिक्षकः आसीत् तस्य नाम्ना एतेषां बङ्गयुवकानां 'डेरोझियन्स' इत्यपि अभिधानम् आसीत्। प्रगतिशीलानां, पारम्परिकाणाम्, उग्रमतवादिनां च वैचारिकसङ्घर्षेण

समकालीनः समाजः उद्दीप्तः आलोडितः च अभवत्।

राज्ञः राममोहनरायस्य मृत्योः अनन्तरं ब्राह्मसमाजः कञ्चन कालं यावत् प्रभावहीनः आसीत्। ततः देवेन्द्रनाथटागोरः (1817-1905) यदा तस्य नेतृत्वं स्व्यकरोत् तदा ब्राह्म-आन्दोलनेन नवजीवनं प्राप्तं, नैके प्रतिभावन्तः युवकाः तत्प्रति आकृष्टाः च। देवेन्द्रनाथस्य प्रेरणया आरब्धाभ्यां तत्त्वबोधिनीसभापत्रिकाभ्यां सांस्कृतिकसाहित्यिकक्षेत्राभ्यां महत् प्रदानं कृतम्। किन्तु स्वल्पकालात् परं केशवचन्द्रसेनस्य (1838-1884) नेतृत्वयुक्तः युवब्राह्मसमाजीयानां गणः कश्चन देवेन्द्रनाथस्य समाजसम्बद्धचिन्तनशैलीविषये अतृप्तिम् अन्वभवत्। तयोः मतभेदानां समाधानं नाभवत् अतः 1866 इति वर्षे केशवचन्द्रः ब्राह्मसमाजात् पृथग्भूय नवं किञ्चित् सङ्घटनम् आरभत यस्य नाम आसीत् 'Brahmo Samaj of India'. राममोहनरायेण आरब्धं सङ्घटनम् आदि-ब्राह्मसमाजः इति नाम प्राप्नोत्। केशवचन्द्र सेनः अतिगुणशाली ऊर्जावान् नायकः च आसीत्। सः उत्तमः वक्ता सङ्घटकः चासीत्। सामाजिकपरिवर्तनानां विषये सोऽपि उत्साहवान् आसीत्। भारतस्य अन्यभागेषु विदेशेषु विशेषतया इङ्गलेण्डदेशे (यत्र सः गतवान्) सः प्रसिद्धः अभवत् जनाः तम् इच्छन्ति स्म च। परन्तु यथा सामान्यतया भवति तथैव केशवचन्द्रः अपि युवब्राह्मसमाजीयानां तीव्रचिन्तनशैलीम् अङ्गीकर्तुं कष्टम् अन्वभवत्। केषुचित् धार्मिकसामाजिकविषयेषु केशवचन्द्रस्य अभिप्रायाः नवयुवकानाम् असन्तोषाय अभवन्। केषुचित् विषयेषु तस्य वैयक्तिकनेतृत्वविषये अपि एषः नवगणः प्रश्नान् उपास्थापयत्। एतेन ब्राह्मसमाजे इतोऽपि एकः भेदः उत्पन्नः। 1878 इति वर्षे एतेन असन्तुष्टेन गणेन 'साधारणब्राह्मसमाजः' इत्यस्य स्थापना कृता।

केशवचन्द्रसेनस्य धार्मिककल्पनासु निष्ठासु च अपि महान्ति परिवर्तनानि अभवन् येषां मुख्यं कारणम् आसीत् दक्षिणेश्वरस्थस्य कालीमन्दिरस्य पुरोहितस्य ब्राह्मणस्य श्रीमतः रामकृष्णपरमहंसस्य प्रभावः। केशवचन्द्रः प्रथमवारं रामकृष्णेन सह 1875 तमे वर्षे मार्चमासे अमिलत्। तदा आरभ्य स्वस्य मृत्युपर्यन्तं केशवचन्द्रः बहुधा रामकृष्णेन सह मेलनाय गच्छति स्म अपि च रामचन्द्रपरमहंसः अपि केशवेन मेलनाय आगच्छति स्म। तयोः द्वयोः अपि परस्परम् अतीव आदरभावपूर्णः स्नेहमयः च सम्बन्धः आसीत्। सुलभसमाचार, थेईस्टिक क्वार्टरली इत्यादीनां ब्राह्मसमाजस्य पत्रिकाणां माध्यमेन केशवचन्द्रः एव समाजस्य विशालभागस्य निमित्तं रामकृष्णपरमहंसस्य परिचयम् अकारयत्। 1880 तमे वर्षे केशवचन्द्रः तदीयं नवविधानम् उपस्थापितवान्। नवविधानं सर्वधर्माणां संयोजनं शिक्षयति स्म तथा च प्रतिमापूजनस्य अध्यात्मिकं विश्लेषणमपि ददाति स्म। रामकृष्णस्य प्रभावेण एव केशवचन्द्रस्य धार्मिककल्पनासु निष्ठासु च परिवर्तनम् अभवत् इति बहवः अभिप्रयन्ति।

साधारण ब्राह्मसमाजः इति काचित् महत्त्वपूर्णा प्रगतिशीला शक्तिः आसीत्। एतस्य समाजस्य सदस्याः शिक्षासामाजिकसुपरिवर्तनसाहित्यसंस्कृति-

राजनैतिकान्दोलनादिभ्यः क्षेत्रेभ्यः महत्त्वपूर्णप्रदानानि अकुर्वन्। किन्तु धार्मिकान्दोलनरूपेण ब्राह्मवादस्य सजीवता गतिशीलता च शनैः समाप्ता। तेषां परस्परभेदाः एतदर्थं प्रामुख्येण कारणीभूताः आसन्। एतस्य अपरं कारणं हिन्दुजागरणम् इति आसीत् यस्य द्रष्टा श्रीरामकृष्णः आसीत् प्रतिपादकः च स्वामी विवेकानन्दः।

नवदशतमस्य शतकस्य आरम्भदशकेषु हिन्दूनां पुनरुज्जीवनान्दोलनं किञ्चित् आरब्धम् आसीत्। क्रैस्तमतप्रचारकाणाम्, उग्रमतवादिनां ब्राह्मसमाजीयानां च निन्दया हिन्दुसमाजस्य, तन्नायकानां च जागरणम् अभवत्। एतेन कारणेन हिन्दुधर्मस्य, तदीयपरम्पराणां च हठेन बहुधा तर्कशून्यतया रक्षणाय अनेकासां पारम्परिकहिन्दुसंस्थानां बङ्गाले भारतस्य अन्यभागेषु च आरम्भः अभवत्। हिन्दुजागरणान्दोलनस्य अन्ये बहवः प्रकाराः अन्यानि बहूनि मुखानि च आसन्। केशवचन्द्रस्य प्रेरणया उत्साहेन च 1867 तमे वर्षे महाराष्ट्रे प्रार्थनासमाजः इति सङ्घटनम् आरब्धम्। परन्तु एतस्य अनुयायिनः आत्मनः हिन्दुधर्मात् पृथक् कस्यचित् नवस्य मतस्य अथवा सम्प्रदायस्य अनुयायिनः इति न मन्यन्ते स्म। प्रार्थनासमाजः सामाजिकसुपरिवर्तनस्य कार्यक्रमं प्रावर्तयत् शिक्षणस्य प्रसारम् अकरोत्, पाश्चात्यतर्कवादं भावात्मकदृष्ट्या अपश्यत् च। तस्य सुख्यातनेतृषु अन्यतमः आसीत् महादेव-गोविन्द-रानडे। पञ्जाबे संस्कृतस्य बहुश्रुतः विद्वान् दयानन्दसरस्वती आर्यसमाजस्य स्थापनाम् अकरोत्। 'पुनः वेदान् प्रति गमनम्' इति तस्य नीतिवाक्यम् आसीत्। सः वैदिकादर्शानुसारं हिन्दुसमाजस्य पुनारचनां कर्तुं वाञ्छति स्म। एकेश्वरवादस्य निष्ठावान् प्रतिपादकः सः पौराणिकधर्मम् अनिन्दत्। सः समाजे प्रबलपरिवर्तनानां पक्षे आसीत्। सः 'शुद्धी' इत्यान्दोलनम् आरभत यच्च अहिन्दून् हिन्दुधर्मं प्रत्यानयति स्म। अन्यानि सर्वाणि अपि मतानि असत्यानि इति सः मन्यते स्म। सः सर्वस्याः अपि पाश्चात्यकल्पनायाः दर्शनशास्त्रस्य च प्रतिकूलः आसीत्। उत्तरभारतस्य सामान्यजनेषु तस्य कार्यं सुमहत् यशः प्राप्नोत्। शक्तिहीनस्य हिन्दुधर्मस्य उत्साहवर्धनाय तेन बहु कार्यं कृतम्।

थियोसोफिक-मूव्हमेंट इति सङ्घटनमपि हिन्दुधर्मस्य पुनरुज्जीवनकार्ये संयुक्तम् अभवत्। श्रीमती एच्.पी.बालवाट्स्की तथा च कर्नल एच्.एस्. ऑल्कॉट् अमेरिकादेशे 1875 तमे वर्षे 'Isoteric religious philosophies of the East' इत्यस्य अध्ययनस्य प्रचारार्थम् एतत्सङ्घटनम् आरब्धवन्तौ। तौ भारतम् आगत्य 1886 तमे वर्षे चेन्नैसमीपे 'थियोसोफिक् सोसायटी' इत्यस्याः संस्थायाः आरम्भम् अकुरुताम्। हिन्दुसिद्धान्तानां संस्थानां च पुनरुज्जीवनेन पुनः संस्थापनेन चैव भारतस्य समस्यानां समाधानं भविष्यति इति थियोसोफिसंस्थायाः अनुयायिनां विश्वासः आसीत्। अनन्तरकाले श्रीमती ॲनी बेझण्ट् एतस्याः संस्थायाः कार्यम् अग्रे अनयत्। सा भारतस्य राष्ट्रियान्दोलनस्य दृढसहायिका नेत्री चापि आसीत्। शिक्षणस्य भारतीयमहिलानां च कार्यस्य प्रसारार्थं थियोसोफिक् सोसायटी बहु कार्यम् अकरोत्।

हिन्दुपुनरुत्थानान्दोलनस्य मुख्यः उद्देशः आसीत् - पौराणिकधर्मस्य, सर्वशास्त्राणां, प्राचीनविधिप्रथासंस्काराणां च रक्षणम्। पुनरुत्थानप्रक्रियायाः अनेकविधाः आसन्। हिन्दुपुनरुत्थानस्य कार्यकर्तृषु केचन अतिरूढिवादिनः आसन् ये च मूढविश्वासान्, अपायकारिसामाजिकप्रथाः चापि रक्षितुम् इच्छन्ति स्म। तेषां चिन्तनशैल्यां तर्कसङ्गतेः लेशमात्रमपि नासीत्। अन्ये केचन आसन् येषां चिन्तनशैली अनिश्चिता आसीत्। तेषु परस्परविरुद्धपद्धतयः प्रचलिताः आसन्। अर्थदृष्ट्या अभिव्यक्तिदृष्ट्या च परस्परम् असमानाः हिन्दूनां पुनरुत्थानसम्बद्धाः हिन्दूनां जागरणसम्बद्धाः च विचाराः समकालीने साहित्ये प्रतिबिम्बिताः। तत्कालीने बङ्गसाहित्ये एषः अंशः विशेषस्फुटतया दृश्यते। हिन्दुजागरणस्य प्रमुखेषु अन्यतमः आसीत् बङ्किमचन्द्रः चट्टोपाध्यायः। परन्तु सः हिन्दुपुनरुत्थानस्य सङ्कीर्णविचाराणां पुरस्कर्ता नासीत्। तर्कसङ्गतचिन्तनशैलीवतः तस्य कदापि परम्परासु अन्धतुल्यः स्नेहः नासीत्, न वा कस्यापि अपायपूर्णायाः रूढ्याः अथवा कालबाह्यसामाजिकपद्धतेः विषये आदरभावः वा। नवीनचन्द्रसेनः, हेमचन्द्रबन्दोपाध्यायः भूदेवमुखोपाध्यायः इत्येते तादृशाः केचन सुख्याताः बङ्गलेखकाः कवयः च आसन् येषां कृतिषु हिन्दुजागरणसम्बद्धानां विचाराणां प्रतिबिम्बं दृश्यते स्म। हिन्दुधर्मसंस्कृतिपरम्पराणां विषये आग्रहपूर्णस्य आत्मविश्वासभावस्य विकासाय तस्य शक्तिवर्धनाय च एतैः कृता साहित्यसृष्टिः कारणीभूता आसीत्। राजनैतिकचेतनायाः शैशवावस्थायां विद्यमानस्य राष्ट्राभिमानभावस्य विकासे चापि एतद् प्रतिबिम्बितम्।

नवदशतमस्य शतकस्य उत्तरार्धे यानि महान्ति परिवर्तनानि जायमानानि आसन्, अभिव्यक्तानि अभवन् च तैः समकालीनानि ग्रहणशीलानि युवमनांसि तत्रापि विशेषतया यैः आङ्ग्लशिक्षणं प्राप्तम् आसीत् तानि एतस्य नवबौद्धिकपर्यावरणस्य सम्पर्कं प्राप्नुवन्। स्वामिनः विवेकानन्दस्य पृष्ठभूमिः अपि एषा एव आसीत्। जीवने येषां सम्मुखे बहवः प्रश्नाः, आह्वानानि, विकल्पाः च आसन् तेषु युवसन्तानेषु अन्यतमः आसीत् स्वामिविवेकानन्दः।

गुरुः आरम्भः च

1863 तमे वर्षे जनवरीमासे द्वादशदिनाङ्के एकस्मिन् धनिके प्रतिष्ठायुते मध्यमवर्गीये बङ्गकुटुम्बे स्वामिनः विवेकानन्दस्य जन्म अभवत्। तस्य पिता विश्वनाथदत्तः कलकत्तायाः उच्चन्यायालये अधिवक्ता आसीत्। तस्य मातुः नाम भुवनेश्वरी देवी इत्यासीत्। नरेन्द्रनाथस्य पितुः चिन्तनरीतिः उदारमतवादिनी आसीत् तथा च तस्य स्वभावः अपि उदारः आसीत्। सम्यक् अधीतवान् सः बायबल्, इस्लामसंस्कृतिः, पर्शियन्साहित्यम् इत्येतेषु ये मानवतावादिविचाराः, तादृशं दर्शनशास्त्रं च आसीत् तेन प्रभावितः आसीत्। सः आङ्ग्लभाषासाहित्यमपि महत्या रुच्या पठति स्म। सः स्वयं नास्तिकः आसीत् तथा च सामाजिकपरम्पराणां भर्त्सनं करोति स्म। विश्वनाथेन बालनरेन्द्रः, अन्यानि अपत्यानि च तादृशे कौटुम्बिकवातावरणे वर्धितानि यस्मिन् सङ्कुचितक्षुद्रमनोभावानां कृते स्वल्पमपि स्थानं नासीत्। विश्वनाथस्य पत्नी भुवनेश्वरी विनयसम्पन्ना, दयालुः, धर्मनिष्ठा च आसीत् तथा च नारीधर्मस्य कौटुम्बिकजीवनस्य च प्राचीनहिन्दुपरम्पराधारिते आदर्शे दृढं विश्वसिति स्म। कौटुम्बिकवातावरणं पितरौ च नरेन्द्रनाथस्य विकासस्य प्रमुखौ घटकौ आस्ताम्। तस्य पितामहः दुर्गाचरणः प्रथमपुत्रस्य जन्मनः अनन्तरं विरक्तः भूत्वा संन्यस्तजीवनम् अयापयत्। बालः नरेन्द्रः अत्यन्तसावधानतया विस्मयेन च मात्रा कथ्यमानाः रामायणमहाभारतयोः कथाः, अन्यपौराणिककथाः च शृणोति स्म। ताभिः कथाभिः, कौटुम्बिकप्रथाभिः च नरेन्द्रस्य हिन्दुदेवेषु गभीरा रुचिः उत्पन्ना। परिव्राजकाणां विषये तस्य मनसि विशिष्टं किञ्चित् आकर्षणम् आसीत्। बाल्यावस्थायाम् अपि सः शिवस्य प्रतिमायाः पुरतः उपविश्य ध्यानं करोति स्म। देवस्य विषये, तं परितः विद्यमाने जगति ये अद्भुतांशाः आसन् तद्विषये च चिन्तने सः बहुधा मग्नः भवति स्म।

नरेन्द्रनाथः स्वल्पं कालं यावत् एकस्मिन् स्थानिके प्राथमिकविद्यालये अध्ययनम् अकरोत्। ततः गृहं प्रति आगच्छतः शिक्षकस्य मार्गदर्शने तस्य अध्ययनं प्राचलत्। तस्य स्मरणशक्तिः अद्भुता आसीत् तथा च मनः जिज्ञासु। बाल्ये एव तस्मिन्

नायकत्वगुणाः, धैर्यम्, आत्मविश्वासः च प्रकटिताः आसन्। सप्तमे वयसि नरेन्द्रनाथः उच्चप्राथमिकविद्यालयम् अगच्छत्। अल्पे वयसि एव तस्मिन् असाधारणी बुद्धिमत्ता, असीमोत्साहः, अनेकविधसाहित्यप्रकाराणां पठने रुचिः, आङ्ग्लभाषायां प्रभुत्वं क्रीडादिषु पटुत्वम् इत्यादयः प्रस्फुटिताः आसन्। मल्लयुद्धं, नौकाचालनं, खड्गयुद्धं, पादकन्दुकक्रीडा, अन्ये शारीरकव्यायामाः च तस्य इष्टाः आसन्, सः तान् अभ्यस्यति स्म च। तस्मिन् काचित् आकुलता, ज्ञानस्य नवक्षेत्राणाम् अन्वेषणस्य तीव्रा मनीषा च काचित् आसीत्। कस्यचिदपि विषयस्य स्वयं कृतात् अन्वेषणात् परमेव सः तस्मिन् विश्वसिति स्म। यथा यथा सः ज्येष्ठः अभवत् तथा तथा बौद्धिकानुसन्धानेषु परिकल्पनासु च तस्य गभीरा रुचिः प्रवृद्धा। शास्त्रीयसङ्गीतस्य कलायाः च प्रशंसकः सः स्वयम् उत्कृष्टः सङ्गीतज्ञः अभवत्। तस्य कण्ठे अद्भुतं माधुर्यम् आसीत्।

1879 तमे वर्षे सः माध्यमिकविद्यालयस्य अन्तिमपरीक्षां प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णवान्। आरम्भे सः कलकत्तायाः प्रसिद्धं प्रेसिडेन्सीमहाविद्यालयम् अगच्छत्, किन्तु अनन्तरं जनरल् असेम्ब्लीज् इंस्टिटयूशन् इत्यस्यां संस्थायाम् अध्ययनम् अकरोत्। प्रेसबायटेरियन् मिशनरी इत्यस्याः प्रसिद्धसंस्थायाः संस्थापकः रेव्ह. अलेक्झाण्डर डफः तस्याः संस्थापकः आसीत्। अनन्तरम् एतस्याः संस्थायाः स्कॉटिश चर्च कॉलेज इति नामपरिवर्तनम् अभवत्। प्रतिभावतः छात्रस्य रूपेण अधुना नरेन्द्रनाथः वेगेन विकासं प्राप्नुवन् आसीत्। सः पाश्चात्यतर्कशास्त्र- दर्शनशास्त्र- विज्ञान-इतिहास-मानववंशशास्त्र-भूगोलादीनां विषयाणां तत्सम्बद्धानां च विषयाणां व्यापकम् अध्ययनं कृतवान्। सः युगपदेव भारतस्य अन्येषां प्राच्यदेशानां च इतिहाससंस्कृतिसभ्यतानां प्रकृष्टाध्ययनमपि कृतवान्। तस्य बुद्धिमत्ता ज्ञानस्य अनेकासां शाखानाम् अवगमनस्य स्वाधीनीकरणस्य च क्षमता अतिविशिष्टा आसीत्। महाविद्यालयस्य प्राचार्यः यः आङ्ग्लभाषायाः प्राध्यापकः च आसीत् सः डब्ल्यू. हेस्टीमहोदयः नरेन्द्रस्य विषये अकथयत् - "नरेन्द्रः वस्तुतः धीमान् अस्ति। अहं जगति सुदीर्घं सुविस्तृतं च अटितवान् परन्तु जर्मनविश्वविद्यालयानां दर्शनशास्त्राधीयानेषु छात्रेषु अपि नरेन्द्रम् इव प्रतिभावन्तं क्षमतावन्तं च युवकं न दृष्टवान्। सः अवश्यमेव जीवने बहु साधयिष्यति।" हेस्टीमहोदयः भविष्यत्कथनमेव अकरोत्। तस्मादेव नरेन्द्रः स्वस्य भाविगुरोः विषये अशृणोत्।

पाश्चात्त्यशिक्षणं प्राप्नुवतां धीमतां नवयुवकानां मनः सामान्यतया जिज्ञासु भवति स्म। ब्राह्मसमाजे नरेन्द्रस्य रुचिः उत्पन्ना। ब्राह्मसमाजस्य प्रगतिशीलं सुपरिवर्तनजनकं चारित्र्यं, तस्य उद्देशाः च नरेन्द्राय अरोचन्त। सः साधारणब्राह्मसमाजस्य सदस्यः अभवत्। यद्यपि समाजस्य तर्कसङ्गता चिन्तनशैली अभ्युपगमनपद्धतिः च तस्य एकया दृष्ट्या इष्टे आस्तां तथापि वास्तविका- ध्यात्मिकानुभवप्राप्तेः तस्य अत्युत्कटा इच्छा ब्राह्मसमाजे अन्यत्र वा पूर्णा नाभवदेव। मूलभूतप्रश्नाः तस्य मनः तुदन्ति स्म। धर्मस्य लक्ष्यं किम् अस्ति, देवस्य साक्षात्करणं नाम किं, तद् केनापि कर्तुं शक्यते किम्

इत्यादीन् अंशान् सः ज्ञातुम् इच्छति स्म। यः तं बोधयितुं शक्नुयात् तस्य प्रश्नानां समाधानकारकाणि उत्तराणि दातुं शक्नुयात् तादृशं जनं सः आतुरतया अन्विष्यति स्म। किन्तु एतादृशं कमपि धार्मिकजनं सः न प्राप्तवान्। कस्मिंश्चित् दिने सः ब्राह्मसमाजस्य आदरणीयेन नेत्रा रवीन्द्रनाथठाकुरस्य पित्रा देवेन्द्रनाथठाकुरेण सह अमिलत्। 'महोदय, भवान् देवं दृष्टवान् किम्?' इति तस्य अन्वेषणशीलेन ऋजुना प्रश्नेन आश्चर्यचकितः देवेन्द्रनाथः एतावदेव वक्तुम् अशक्नोत् - 'पुत्र, तव नेत्रे योगिनः नेत्रे स्तः। त्वया ध्यानम् अभ्यसनीयम्' इति। एतेन उत्तरेण नरेन्द्रनाथस्य समाधानं नाभवत्। तेन अन्वेषणम् अग्रे अनुवर्तितम्।

रामचन्द्रदत्तः इत्याख्यः कश्चन नरेन्द्रनाथस्य बन्धुः आसीत्। अध्यात्मिकजीवनविषये नरेन्द्रस्य तीव्रेच्छां ज्ञात्वा सः तम् उक्तवान् - यदि त्वं वास्तविकज्ञानं प्राप्तुम् इच्छसि तर्हि कोलकातायाः समीपस्थस्य दक्षिणेश्वरस्थस्य कालीमन्दिरस्य अर्चकेन रामकृष्णेन मिल। रामकृष्णे अतिभक्तिमत्सु गृहस्थशिष्येषु अन्यतमः आसीत् रामचन्द्रः।

नरेन्द्रनाथेन डब्ल्यू. हेस्टीमहोदयात् रामकृष्णस्य विषये पूर्वमेव श्रुतम् आसीत्। कस्मिंश्चित् दिने सुख्यातस्य आङ्ग्लकवेः विलियम्वर्ड्स्वर्थस्य विषये भाषमाणः हेस्टीमहोदयः अवदत् - शुचितायाः एकाग्रतायाः च परिणामः भवति धार्मिकपरमानन्दावस्था। आधुनिके जगति एतां स्थितिं प्राप्तवन्तः जनाः कदाचिदेव दृश्यन्ते। ताम् अत्यानन्दावस्थां प्राप्तवन्तमेकमेव यं जनम् अहं जानामि सः अस्ति दक्षिणेश्वरस्य रामकृष्णः। यदि भवन्तः तेन महापुरुषेण मिलन्ति तर्हि उत्कटभावसमाधिं ज्ञास्यन्ति। एतत्सर्वं ज्ञात्वा अपि नरेन्द्रनाथः दक्षिणेश्वरं गन्तुम् अनिच्छुकः आसीत् यतः यस्य मनः तर्कसङ्गतचिन्तनशीलम् आसीत् अपि च यः सुशिक्षितः नवयुवकः आसीत् तस्य नरेन्द्रस्य दृष्ट्या रामकृष्णः नाम कश्चन अशिक्षितः अर्चकः केवलः आसीत्। एतादृशः कश्चन मनुष्यः कथं तस्य प्रश्नानाम् उत्तराणि उक्त्वा तस्य अध्यात्मिकावश्यकतानां समाधानं करिष्यति? किन्तु अचिरादेव तयोः मेलनस्य अवसरः उत्पन्नः। 1881 तमे वर्षे नोव्हेम्बरमासे सुरेन्द्रनाथमित्रः इति रामकृष्णस्य भक्तः नरेन्द्रनाथं भक्तिगीतानि गातुं स्वगृहं प्रति आहूतवान्। तत्र रामकृष्णः अपि उपस्थितः आसीत् अपि च सः नरेन्द्रनाथस्य सुश्राव्यगीतानि अतीवावधानेन अशृणोत्। नरेन्द्रनाथस्य पवित्रतया भावपूर्णतया च रामकृष्णः प्रभावितः। अतीवस्नेहेन सः नरेन्द्रं दक्षिणेश्वरं प्रति आहूतवान्। एतदेव तयोः द्वयोः प्रथमम् ऐतिहासिकं भविष्यतः दृष्ट्या महत्त्वपूर्णं मेलनम् आसीत्। नरेन्द्रनाथः रामकृष्णं 'न' इति वक्तुं न अशक्नोत्। किन्तु रामकृष्णः एव सः जनः अस्ति यं सः आतुरतया अन्विष्यन् अस्ति इति विश्वासम् अननुभवन् नरेन्द्रनाथः तदा अपि रामकृष्णेन सह मेलनाय अनुत्सुकः आसीत्।

नरेन्द्रनाथस्य मनसि रामकृष्णस्य विषये संशयः आसीत् किन्तु रामकृष्णः सपदि

एव तं जनम् अभिज्ञातवान् यं सः सम्पूर्णजगति स्वसन्देशं प्रसारयितुम् अधीरतया प्रतीक्षमाणः आसीत्। सर्वमतानि सत्यनिष्ठानि सन्ति, प्रत्येकं मतं परमसत्यस्य अखण्डितस्य शाश्वतास्तित्वस्य ज्ञानस्य आनन्दस्य च किञ्चन मुखं साग्रहं प्रतिपादयति इति तेन साक्षात्कृतम् आसीत्। स्नेहस्य त्यागस्य मतैक्यस्य च सन्देशः आसीत् तस्य। नैकानि वर्षाणि यावत् कृतात् अध्यात्मिकगवेषणात् परं विविधमतानां यथार्थतायाः ज्ञानात् परं रामकृष्णेन अन्तिमसत्यं साक्षात्कृतम् आसीत्। तस्य विशिष्टया अनुकर्तुम् अशक्यया शैल्या सः तद् एवं प्रत्यपादयत् - "मया एवं ज्ञातं यत् सर्वेऽपि समानस्य भगवतः दिशायां पदानि निक्षिपन्ति किन्तु विभिन्नैः मार्गैः।" एतं विचारं स्पष्टीकर्तुं सः जलस्य निमित्तं विभिन्नभाषाणां शब्दान् उदाहरति स्म। सः वदति स्म - "विभिन्ननामभिः जनैः अन्विष्यमाणः पदार्थः तु समानः एव अस्ति। सर्वे तमेव पदार्थम् अन्विष्यन्ति। वातावरणस्वभावनामसु केवलेषु भेदः भवति। प्रत्येकं जनः स्वेच्छया चितं मार्गम् अनुसरतु। यदि सः सरलतया उत्साहेन च देवं ज्ञातुम् इच्छति तर्हि सः शान्तिम् अवाप्नोतु। सः निश्चयेन देवं साक्षात्करिष्यति एव।" कोलकातायां विद्यमानस्य जानबझार इति स्थानस्य राज्ञ्या राशमण्या दक्षिणेश्वरे निर्मिते मन्दिरे रामकृष्णः दिव्यमातरं कालीं यां सः भवतारिण्याः रूपेण भजते स्म तामेव सः स्वस्य सजीवां मातरं तथा च सकलविश्वस्य चापि मातरं मन्यते स्म। गङ्गानद्याः तटे विद्यमाने तस्य एव मन्दिरस्य प्राकारे कृष्णशिवयोः अपि प्रतिमे आस्तां ये च शाक्तवैष्णवशैवसिद्धान्तानाम् ऐक्यं प्रतिपादयतः स्म। रामकृष्णः तादृशान् पवित्रात्मनः नवयुवकान् काङ्क्षति स्म ये देवस्य साक्षात्कारार्थं दुःखिनां सेवार्थं च सर्वस्य अपि परित्यागार्थं तत्रापि विशेषतया शारीरकसुखानां सम्पदः च त्यागार्थं सज्जाः आसन्। युवकः नरेन्द्रः एव सः मनुष्यः अस्ति यः रामकृष्णस्य दिव्यलक्ष्यं पूर्णतां प्रति नेष्यति तथा च दिव्यभावनया परिपूर्णानां युवकानां गणस्य, देशे विदेशेषु अगणितानां जनानां च नायकत्वं निर्वक्ष्यति इति रामकृष्णस्य अवगमनं साकल्येन दोषरहितम् आसीत्। यः विश्वगुरुः भविष्यति सः शिष्यः गुरुणा प्राप्तः आसीत्।

किन्तु नरेन्द्रनाथः रामकृष्णेन सह प्रथममेलनेन अतिप्रभावितः नासीत्। तस्य तार्किकं मनः तु रामकृष्णस्य अत्युत्साहं, तस्य विषये स्नेहप्रदर्शनं च अवगन्तुं कष्टमेव अन्वभवत्। रामकृष्णस्य आग्रहवशात् दक्षिणेश्वरं प्रति गमनं तेन अङ्गीकृतम् आसीत् चेदपि हृदयेन तादृशीं कामपि इच्छां सः न अन्वभवत्। अन्ते स्वल्पकालात् परं सः तत्र अगच्छत्। रामकृष्णः अत्यन्तोत्साहेन तस्मै स्वागतं व्याहरत्। निश्चितधीः नरेन्द्रः तं साक्षात् एव अपृच्छत् - "महोदय, भवान् देवं दृष्टवान् किम्?" झटिति एव तेन उत्तरमपि प्राप्तम् - "आम्, यथा अहं त्वाम् अत्र पश्यामि तथैव तमपि पश्यामि, किन्तु इतोऽपि अधिकतीव्रभावनया। देवः साक्षात्कर्तुं शक्यः। यथा अहं त्वां द्रष्टुं शक्नोमि त्वया सह वक्तुं शक्नोमि च तथैव देवेन सह अपि कर्तुं शक्नोमि, किन्तु कः तद्

वाञ्छति? जनाः पत्नीपुत्रादीनां कृते, ऐश्वर्यस्य कृते अश्रूणां नदीः एव प्रवाहयन्ति, किन्तु देवस्य कृते कः करोति एतत्सर्वम्? यदि कश्चन सरलतया तस्य निमित्तं रोदिति, तर्हि सः निश्चयेन आविर्भवति। नरेन्द्रनाथः अतिप्रभावितः। एतावत्पर्यन्तं केनापि एतादृश्या ऋजुतया, स्पष्टतया, सनिश्चयं च तस्य प्रश्नस्य उत्तरं न उक्तम् आसीत्। नरेन्द्रस्य संशयाः साकल्येन न लुप्ताः किन्तु तेन अनुभूतं यत् एषः कश्चन तादृशः जनः अस्ति यः गभीरस्वानुभवस्य बलेन वदति। एषः पवित्रतमः, वास्तविकः सत्पुरुषः च अस्ति इत्यतः एव समग्रमानवजात्या श्रद्धेयः अस्ति।"

एतदनन्तरं नरेन्द्रनाथः मध्ये मध्ये दक्षिणेश्वरम् अगच्छत्। ततः अनुभवपरीक्षणयोः मालिकायाः परं नरेन्द्रनाथः रामकृष्णं गुरुरूपेण स्व्यकरोत्। आपाततया गुरुः तस्य प्रियतमशिष्यः च पृथिव्याः विपरीतध्रुवौ इव आस्ताम्। सामान्यतया 'निरक्षरः' इति पदेन यः अर्थः जनैः बुध्यते तन्नाम अक्षरज्ञानरहितः इति कथयितुम् अर्हः रामकृष्णः आसीत् अपि च नरेन्द्रनाथः आङ्ग्लशिक्षां प्राप्य 1894 तमे वर्षे कोलकाताविश्वविद्यालयस्य B.A परीक्षाम् उत्तीर्णवान्। ज्ञानस्य अनेकशाखानां ग्रन्थाः तेन पठिताः आसन्। रामकृष्णः भारतस्य संस्कृतेः अध्यात्मपरम्पराणां च शुद्धप्रतीकभूतः आसीत्। नरेन्द्रस्तु यथार्थतया आधुनिकजगतः प्रतिनिधिरूपेण तर्कसङ्गतचिन्तनरीतिवान् आसीत्, भौतिकजगत् गभीररुच्या जिज्ञासुदृष्ट्या च अवलोकते स्म। रामकृष्णः माधुर्यस्य, शालीनतायाः, रमणीयतायाः, सर्वेषां विषये स्नेहभावस्य च मूर्तिमत्स्वरूपम् आसीत्। तस्य विरोधकानां निन्दकानां च निमित्तम् अपि सः स्नेहं सौजन्यं चैव अनुभवति स्म। एतद्विरुद्धं नरेन्द्रनाथः तदा ईषद् अधीरः, अशान्तः, व्यर्थनिन्दां, सङ्कुचितभावम्, अनुचिताचरणं च सोढुम् अशक्तः च जनः आसीत्। एवं सत्यपि रामकृष्णस्य सान्निध्ये यापितैः पञ्चभिः वर्षैः (1881-1886) शनैः युवकस्य नरेन्द्रस्य भविष्यतः विवेकानन्दे परिवर्तनं कृतम्। नरेन्द्रनाथस्य, तत्समकालीनस्य समर्पितचित्तस्य लघुशिष्यगणस्य एकस्य च पवित्रहृदयवत्सु, स्नेहशीलेषु, वैराग्यवत्सु, तीव्राध्यात्मभावपूर्णेषु जनेषु जातं परिवर्तनं गुरुः दक्षतया अपश्यत्। तेषु प्रत्येकं जनस्य स्वशैल्या जायमानं विकासम् अनुमन्यमानः रामकृष्णः तत्समकाले तेषां मित्ररूपेण, दार्शनिकरूपेण, मार्गदर्शकरूपेण च कार्यम् अकरोत्। नरेन्द्रनाथस्य व्यक्तित्वं परिवर्तयितुं रामकृष्णः न कदापि प्रायतत। नरेन्द्रः तर्काधिष्ठितं चिन्तनं त्यजतु अथवा प्रश्नं विना रामकृष्णं तस्य कथनानि वा अङ्गीकरोतु इति रामकृष्णः तं कदापि न अवदत्। परन्तु लोहस्य संयमनं प्रतिदिनमेव भवति स्म। शिष्यस्य प्रचण्डान्तरिकक्षमतानाम् उद्घाटनं, दिव्यत्वस्य प्रकटनम्, अग्रे करिष्यमाणस्य कार्यस्य निमित्तं सज्जीकरणं च अखण्डं प्राचलत्।

1884 तमे वर्षे नरेन्द्रनाथस्य पिता अकस्मात् दिवङ्गतः। सः तस्मिन् समये B.A परीक्षार्थं सज्जतां करोति स्म। बहूनां निर्धनानां, बहुविधकार्याणां च अर्थसाहाय्यं कुर्वता तस्य पित्रा अल्पस्य अपेक्षया अधिकः धनव्ययः कृतः। तस्य मृत्योः अनन्तरं

तत्कुटुम्बम् आर्थिकसङ्कटेन ग्रस्तम् अभवत्। दिने द्विवारं भोजनं कर्तुमपि तेषां धनं नासीत्। असहायः नरेन्द्रनाथः आजीविकान्वेषणम् अकरोत्, किन्तु सफलः नाभवत्। यस्मिन् विधवामाता, भ्रातरौ भगिन्यौ च आस्तां तत् क्षुधाग्रस्तं कुटुम्बं पश्यतः आशाहीनस्य गभीरचिन्ताग्रस्तस्य नरेन्द्रस्य मनसि स्नेहशीलः दयालुः कश्चन देवः विद्यते अपि वा इति गहनः संशयः उत्पन्नः। दुःखितायाः पुण्यवत्याः अतीवधर्मनिष्ठावत्याः तस्य मातुः अपि देवे श्रद्धा हीयमाणा अस्ति इति भासते स्म। नरेन्द्रनाथस्य अन्तरङ्गे गभीरसङ्घर्षः प्रचलति स्म। सुदीर्घावकाशात् परं सः रामकृष्णस्य समीपम् अगच्छत्। तं दृष्टवान् गुरुः अत्यन्तप्रमुदितः। अश्रुधारां स्रावयन् सः नरेन्द्रनाथम् अवदत् - 'त्वं जगदम्बायाः कार्यार्थं जातः असि इति तथा च संन्यासी भविष्यसि इति अहं जानामि। परन्तु यावदहं जीवामि तावत्पर्यन्तं मम निमित्तं वा त्वम् अस्मिन् लोके तिष्ठ।" युवा नरेन्द्रः आत्मानम् अनुगृहीतं प्राप्तसान्त्वनं च अन्वभवत्। अचिरादेव सः तात्कालिकाजीविकां काञ्चित् प्राप्नोत् यया तस्य कुटुम्बस्य उपवासात् रक्षणम् अभवत्।

ततः किञ्चित्कालात्परं रामकृष्णः कस्मिंश्चित् सायङ्काले नरेन्द्रनाथं जगदम्बायाः मन्दिरं गत्वा स्वकुटुम्बस्य दारिद्र्यनिवारणं कर्तुं मातरं प्रार्थय इत्यसूचयत्। जगदम्बा तव इच्छां पूरयिष्यति इति रामकृष्णः नरेन्द्रनाथं समाश्वासयत्। नरेन्द्रनाथः मन्दिरं गत्वा दिव्यमातुः प्रार्थनाम् अकरोत्, किन्तु सः तां विवेकं, वैराग्यं, ज्ञानं, भक्तिं चैव प्रष्टुम् अशक्नोत्। गुरुणा साग्रहं प्रेषितः नरेन्द्रनाथः तदनन्तरं स्वकुटुम्बस्य निर्धनतां कष्टानि च निवारयितुं मातरं प्रार्थये एव इति निश्चयेन द्विवारं मन्दिरं गतः, किन्तु एतादृशान् क्षुद्रान् वैयक्तिकभौतिकलाभान् सः मातरं प्रष्टुं न अशक्नोत् एव। पूर्वं यद् प्रार्थितं तदेव तेन पुनरपि प्रार्थितम्। पूर्णवैराग्याय रामकृष्णस्य कल्पनां साकारीकर्तुं च नरेन्द्रनाथः अधुना सज्जः जायमानः अस्ति इति द्रष्टुं समर्थः रामकृष्णः सुप्रसन्नः अभवत् तव कुटुम्बस्य सामान्याः आवश्यकताः पूर्णाः भविष्यन्ति इति उक्त्वा सः नरेन्द्रं समाश्वासितवान्। स्वामिनः विवेकानन्दस्य जीवने एषा घटना एषः अनुभवः च अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः आसीत्।

गुरोः मार्गदर्शनानुसारं प्रशिक्षणम् अधुना अधिकतीव्रतया प्राचलत्। श्रीरामकृष्णः अधुना नरेन्द्रनाथम्, अन्यशिष्यान् च यथार्थाध्यात्मिकजीवनं, तादृशस्य जीवनस्य गहनमुखानि च अवगमयन् आसीत्। सः तान् भगवत्साक्षात्कारस्य मार्गं प्रदर्शयन् आसीत्। स्वजीवनस्य द्वारा, अनुज्ञाभिः च रामकृष्णः तान् प्रादर्शयत् यत् ज्ञानिना (विवेकवता), भक्तेन (भक्तियुता), विभिन्नाकृतिषु विश्वसता (साकारे), आकृतिरहिते देवे विश्वसता (निराकारे) च देवः साक्षात्कर्तुं शक्यः। धर्मस्य वास्तविकं लक्ष्यम् अन्यमतानाम् अङ्गीकारमात्रं न अपि तु तानि अङ्गीकृत्य तेषाम् आत्मसात्करणम् इति अस्ति। प्रार्थनायाः विविधप्रकाराः देवस्य तु इष्टाः एव। मनुष्येण कृताः सर्वप्रार्थनाः तस्य समानतया इष्टाः अनुमताः च भवन्ति। यथार्थाध्यात्मसाक्षात्कारस्य मुख्याः

पूर्वावश्यकताः सन्ति - वैराग्यं, स्नेहः, श्रद्धा, भक्तिः, शुचिता च। दुःखे विद्यमानायाः मानवजातेः विचारेण रामकृष्णः कष्टम् अनुभवति स्म। एकदा विवेकानन्दः रामकृष्णस्य वचनम् अशृणोत् - जीवः एव शिवः अस्ति। अतः तस्य विषये करुणां प्रदर्शयितुं कस्य वा धैर्यम्? करुणा न, सेवा। सेवा। नरसेवा एव नारायणसेवा इति मन्तव्या। यदा विवेकानन्दः रामकृष्णं निर्विकल्पसमाधेः मार्गं प्रदर्शयितुं प्रार्थयत तदा सः तम् अतर्जयत्। देवस्य वैयक्तिकसाक्षात्कारः, वैयक्तिकमुक्तिः च इत्येतद् जीवनस्य महत्तमं लक्ष्यमिति न चिन्तनीयमिति रामकृष्णः विवेकानन्दम् अकथयत्। ये भगवतः सजीवरूपं सन्ति तेषां मानवानां सेवायै मम प्रियतमशिष्यः आत्मानं समर्पयेत् इति रामकृष्णः ऐच्छत्। एतेन विचारेण विवेकानन्दे गभीरः प्रभावः जनितः, सः प्रेरितः च जातः। समग्रजीवने विवेकानन्दः एतं सन्देशं कदापि न व्यस्मरत्। अग्रे रामकृष्णमिशन् इत्यस्य स्थापनायै तेन इतः एव प्रेरणा प्राप्ता।

1885 तमस्य वर्षस्य मध्यभागे रामकृष्णे कण्ठार्बुदरोगस्य चिह्नानि प्रकटितानि। तस्य आरोग्यं शनैः ह्रीयमाणम् आसीत् किन्तु तस्य प्रवचनानि न स्थगितानि। वैद्यकीयसूचनाः अपालयन् एव सः जनैः सह मिलति स्म, तान् सान्त्वयति स्म, स्वसन्देशं बोधयति स्म च। तस्य पत्नी शारदादेवी यां सः शक्तेः मूर्तरूपं मत्वा पूजयति स्म सा तथा च तस्य शिष्याः अवगतवन्तः यत् गुरुः अचिरादेव मर्त्यशरीरं त्यक्षति इति। नरेन्द्रनाथः तस्य गुरुबन्धवः च गुरोः शुश्रूषां कुर्वन्ति स्म तथा च ध्यानेन, अध्ययनेन, भक्तिमयसङ्गीतेन, अध्यात्मचर्चया च कालं नयन्ति स्म। मम युवशिष्याः त्वया अवधातव्याः इति रामकृष्णः नरेन्द्रनाथम् असूचयत्। सः अकथयत् - 'तेषु तीव्रस्नेहः भवतु तथा च मम मृत्योः अनन्तरम् अपि ते अध्यात्माभ्यासं कुर्युः, गृहं न गच्छेयुः।" अनेकेभ्यः युवशिष्येभ्यः सः संन्यासदीक्षाम् अयच्छत्। नरेन् जगत् बोधयिष्यति इति सः भविष्यत्कथनम् अकरोत्।' गुरोः भविष्यतः वियोगस्य विचारेण युवकाः दुःखिताः आसन्। नरेन्द्रनाथस्य मार्गदर्शने ते अधुना ध्याने, प्राच्यपाश्चात्त्यदर्शनशास्त्रयोः अध्ययने बुद्धयेशुशङ्कराचार्यरामानुजश्रीचैतन्या- दीनां सत्पुरुषाणाम् उपदेशानाम् अध्ययने च आत्मनः अधिकतया प्रवर्तितवन्तः। स्वस्य मृत्योः स्वल्पकालात् पूर्वं रामकृष्णः नरेनं स्वशय्यासमीपम् आहूतवान् गहनध्यानमग्नः अभवत् च। विद्युतः अतिशक्तिमान् कश्चन तरङ्गः इव प्रचण्डः किन्तु सूक्ष्मः तरङ्गः कश्चन मां प्रविशति इति नरेन्द्रः अन्वभवत्। किञ्चिदनन्तरं भौतिकलोकं प्रत्यागतः प्राप्तसंवेदनः रामकृष्णः अतीवकोमलतया नरेनम् अवदत् - 'मम समीपे यद् यदासीत् तत्सर्वम् अद्य अहं तुभ्यम् अयच्छम्। अधुना अहम् अकिञ्चनः भिक्षुकः केवलः अस्मि। मया याः शक्तयः त्वयि सम्प्रेषिताः सन्ति ताभिः त्वम् अस्मिन् लोके महत्साधयिष्यसि तथा च तदनन्तरमेव यस्मात् त्वम् आगतः तत् स्रोतः प्रतिगमिष्यसि।"

16-8-1886 इति दिनाङ्के तस्य इहयात्रा समाप्ता।

भारतस्य अन्वेषणम्

श्रीरामकृष्णस्य मृत्योः अनन्तरं तस्य शिष्याः खेदम् एकाकित्वं च अन्वभवन् परन्तु तस्य आत्मा सदैव तैः सह अस्ति इति ते जानन्ति स्म। तस्य शरीरस्य अन्तेन सह तस्य कार्यस्य अन्तः नाभवत्। सर्वाधिककष्टमयेषु दिनेषु नरेन्द्रः तं गणम् एकत्र रक्षन् अग्रे अनयत्। अन्नवस्त्राश्रयादीनाम् आत्यन्तिकाभावः तैः सोढव्यः अभवत्। किन्तु गणरूपेण तेषाम् आत्मविश्वासः अत्यधिकः आसीत् रामकृष्णे तस्योपदेशेषु च तेषां श्रद्धा अविचला आसीत्। गुरुः एव तेभ्यः काषायवस्त्रं दत्त्वा संन्यस्तजीवनम् आचरितुम् आज्ञप्तवान् आसीत्। सः सङ्कटकालः तैः महता धैर्येण सम्मुखीकृतः। ततः वर्षात् परं वराहनगरे (कोलकातादक्षिणेश्वरयोः मध्ये) तैः एकं गृहं भाटकेन स्वीकृतम्। तद् वासं कर्तुम् अनर्हम् इव अतीवदुरवस्थायां विद्यमानं गृहं किञ्चन आसीत्। भविष्यतः रामकृष्णशाखायाः प्रथमः मुख्यालयः आसीत् सः। ततः कतिपयवर्षाणाम् अनन्तरं मुख्यालयः आलमबझारं (दक्षिणेश्वरस्य समीपे) प्रति नीतः। अन्ते यः इदानीं मुख्यालयः अस्ति तत्र हावरायां बेलूरमठः इति स्थाने 1898 तमे वर्षे विधिवत् स्थायिमठस्य स्थापना अभवत्। 1887 तमे वर्षे जनवरीमासे रामकृष्णेन चिताः शिष्याः धार्मिकविधिभिः संन्यासं स्वीकृतवन्तः। रामकृष्णशिष्याणां बन्धुगणस्य एतस्य सर्जनम् इत्येतद् प्रामुख्येण नरेन्द्रनाथस्य एव कार्यम् आसीत्। प्रत्येकस्मै शिष्याय संन्यासाश्रमस्य नाम नरेन्द्रनाथेन दत्तम्। तेन स्वस्मै विविदिषानन्दः इति नाम स्वीकृतं, किन्तु विरलतया एव तेन तदुपयुक्तम्। अग्रे तेन द्विवारं नामपरिवर्तनं कृतम् - प्रथमं विवेकानन्दः इति ततः च सच्चिदानन्दः इति। अन्ते 1893 तमे वर्षे मेमासे पश्चिमं प्रति प्रस्थानात् पूर्वदिने प्रायः 'खेत्री' इति स्थानस्य महाराजस्य प्रार्थनानुगुणं सः विवेकानन्दः इति नाम स्वयकरोत्। एतेन एव नाम्ना सः जगति ख्यातः अभवत्।

अटन् संन्यासी प्रवहत् जलं च कदापि दूषितं न भवति इति काचित् लोकोक्तिः अस्ति। आसक्तिं विना स्थानात् स्थानं प्रति यात्राकरणं तु हिन्दुसंन्यासिनः इष्टमेव। अशान्ततायाः कश्चन भावः नरेन्द्रनाथे सदैव आसीत्। अधुना तीर्थयात्रां कर्तुं मनीषा

तस्मिन् उत्पन्ना। मठेन सह, गुरुबन्धुभिः सह च भावबन्धनं नाम काचित् शृङ्खला अस्ति इति भयं तस्य उत्पन्नम्। भगवत्साक्षात्कारस्य तस्य प्रयासे एषः कश्चन अवरोधः इति तेन अनुभूयते स्म। अन्यदपि कारणं किञ्चन आसीत्। सः देशं द्रष्टुम् आकुलः आसीत्। मातृभूमिं, तस्याः कोटिशः निवासिनः, तेषां कष्टानि, भारतस्य सनातनपरम्पराः संस्कृतिं च सः ज्ञातुम् इच्छति स्म। सा मनीषा बलवती आसीत्। विविधतीर्थस्थलानां लघुयात्राभिः आरभ्य अग्रे 1890 तमे वर्षे जुलैमासे विवेकानन्दः समग्रभारते सुदीर्घयात्रार्थं प्रातिष्ठत। सः कदाचित् रेलयानेन कदाचिच्च पादाभ्याम् अटति स्म। परिव्राजकरूपेण (अटतः संन्यासिनः रूपेण) प्राप्तैः अनुभवैः तस्य जीवने ध्येये च महान्तः दूरगामिनः परिणामाः सृष्टाः।

भ्रमणारम्भात् पूर्वं विवेकानन्दः अकथयत् - "यदा अहम् अत्र प्रत्यागमिष्यामि तदा समाजे विस्फोटकरूपेण स्फोटितः भविष्यामि।" भविष्यवाणी एव आसन् ते शब्दाः। भगिनी निवेदिता स्वामिनः विवेकानन्दस्य विकासे प्रभावजनकान् त्रीन् मुख्यान् अंशान् उल्लिखति - आङ्ग्लभाषायाः संस्कृतभाषायाः च वाङ्मयस्य तस्य अध्ययनं, तस्य गुरुः श्रीरामकृष्णः, तस्य मातृभूमिः तत्प्रजाजनाः च। तृतीयः अंशः परिव्राजकरूपेण प्राप्तानाम् अनुभवानां परिणामः आसीत्। तदा सः कश्चन अत्यन्त- युवा अख्यातः च संन्यासी आसीत्। परिव्राजकसंन्यासिनः तस्य समीपे दण्डं पात्रमेकं च विहाय अन्यत् किमपि नासीत्। वैद्यनाथधाम, वाराणसी, अयोध्या, आग्रा, लखनौ, राजपुताना, गुजरात, मुम्बयी, मैसुरु, त्रावणकोर, मद्रास इत्येतानि स्थानानि तथा च अन्यानि दुर्गमानि अनेकानि स्थानानि तेन गतानि। सत्पुरुषैः सह मेलनेन, अनेकमतानां प्रमुखैः सह मेलनेन च सः ज्ञानवर्धनम् अकरोत्। त्रैलङ्गस्वामी पवहारीबाबा च तेषु अन्यतमौ आस्ताम्। अलाहाबादे केनचित् मुस्लिमसत्पुरुषेण सह मिलितवान् स्वामी अलिखत् - 'तस्य एकैकापि रेखा एकैकं च वलयं सः परमहंसः अस्ति इति प्रदर्शयति स्म।' उत्तरभारतस्य हिमालयप्रदेशेषु पर्वते विद्यमानगुहासु तेन ध्यानमग्नतया अनेकानि दिनानि यापितानि। परन्तु प्रतिवारं यदा सः समाधेः अत्युन्नतावस्थायाः (ब्रह्मैक्यावस्थायाः) समीपं प्राप्नोति स्म तदा एव तव वैयक्तिकमुक्तेः समयः इतोऽपि दूरे अस्ति इति स्मारयन्ती काचित् दिव्यशक्तिः तं गुहायाः बहिः क्षिपति स्म इति सः अनुभूतवान्। मुक्तेः समयः इतोऽपि नागतः आसीत्। जगति तेन इतोऽपि बहु कार्यं करणीयम् अवशिष्टम् आसीत्।

भ्रमणकाले विवेकानन्दः विविधमतानाम् अनुयायिभिः सह अमिलत्। अनेकसम्प्रदायानां तीर्थक्षेत्राणि पश्यन् सः हिन्दुधर्मस्य अन्यमतानां च ग्रन्थान् वाङ्मयं च गाम्भीर्येण अपठत्। भारतस्य ग्रामेषु वसतां जनानां दुःस्थितिं दृष्टवान् विवेकानन्दः अतीवविचलितः। जनानाम् अज्ञानम्, मूढविश्वासान्, दारिद्र्यं, बुभुक्षां, वर्णभेदं, सामाजिकान्यायं, धनिकानां द्वारा निर्धनानां शोषणम्, उच्चवर्गीयैः साधनसम्पन्नैः निर्धनैः

सह क्रियमाणम् अमानवीयम् आचरणं च दृष्ट्वा सः महत्कष्टम् अनुभूतवान्। सः बहुभिः बुद्धिसम्पन्नैः, आजीविकावद्भिः, उन्नताधिकारिभिः, स्थानीयराजकुमारैः च सह अपि अमिलत्। सामान्यजनानां सम्बन्धे तेषां व्यवहारशैलीं दृष्टवतः, मानवीयकष्टानां विषये दयाहीनम् उपेक्षाभावं च दृष्टवतः तस्य महान् आघातः सञ्जातः। एतस्य सर्वस्य अपवादभूताः केचन सज्जनाः अपि आसन्। तेषु केचन तस्मै प्रेम्णा स्वागतम् उक्तवन्तः। भारतस्य पुनरुत्थानविषये तस्य कल्पनां दृष्टिं च अङ्गीकर्तुं ते अनुकूलाः आसन्। मैसुरोः महाराजः, खेत्र्याः महाराजः, मद्रासनगरस्य केचन उत्साहिन नवयुवकाः च तेषु निर्देशार्हाः सन्ति। परिव्राजकसंन्यासिनः रूपेण भारतस्य पुनरन्वेषणेन सहैव वास्तविकः भारतदेशः इति निर्देष्टुम् अर्हाणां कोटिशः असहायानां भारतीयानां पाकशालानां हृदयानां च प्रवेशः विवेकानन्देन कृतः। स्वामी भारतमातरं दृष्टवान्। तस्य दृष्ट्या सा यथार्था आसीत् तस्य आराध्यदेवी चासीत्। अधुना सः भारतस्य पुनर्जागरणाय दृढतरनिश्चयवान् आसीत्। रामकृष्णेन एकदा उक्तम् - 'धर्मः रिक्तोदराणां निमित्तं नास्ति।' अधुना तेषां शब्दानाम् अर्थः आकर्षणं च स्वामिनः दृष्ट्या भिन्नम् आसीत्। गुरोः अन्या काचित् भविष्यवाणी यथार्था जाता।

श्रीरामकृष्णेन सह परिचयात् परमपि तरुणनरेन्द्रे स्वस्य अध्ययनज्ञान-तर्कसङ्गतचिन्तनादीनां कारणेन अभिमानभावः कश्चन विद्यते स्म। गुरुः तद् जानाति स्म। एकदा सः अवदत् - यदा नरेन्द्रनाथः क्षुधादारिद्र्ये नाम किम् इति ज्ञास्यति, जीवनस्य वास्तविकताः काः सन्ति इति अवगमिष्यति च तदा तस्य अध्ययनं पूर्णं भविष्यति, किं करणीयमस्ति इति सः ज्ञास्यति च। सा भविष्यवाणी अधुना तथ्ये परिणता। भ्रमणेन अहङ्कारस्य अवशिष्टांशाः सर्वेऽपि साकल्येन प्रक्षालिताः। अबुपर्वतात् शिष्याय प्रेषिते पत्रे सः लिखति (30-4-1891) - 'हे पुत्राः! धर्मस्य रहस्यं सिद्धान्तेषु न, आचरणेषु वर्तते। सदाचारिणः भूत्वा सदाचरणं करणीयम् इत्येतावान् एव अस्ति समग्रधर्मः।"

1892 तमे वर्षे डिसेम्बरमासे कन्याकुमार्यां शिलायाम् उपविश्य विवेकानन्देन यद् ध्यानं कृतं तद् तस्य जीवनस्य चरमबिन्दुः कश्चन आसीत्। दक्षिणभारते विस्तृतप्रयाणं कृत्वा स्वामी त्रिवेन्द्रमं प्राप्नोत्। के.एस्. रामस्वामिशास्त्री यः तदा महाविद्यालयच्छात्रः आसीत् यस्य च कुलगृहे स्वामिनः वासः आसीत् तं स्वामी अवदत् - प्रायोगिकी देशभक्तिः नाम काचित् भावना अथवा मातृभूमेः निमित्तं प्रेमभावमात्रं न, अपि तु अस्मद्देशवासिनां सेवायाः उत्कटभावना काचित् अस्ति सा। पादाभ्यां समग्रदेशे अटितवता मया अस्माकं जनानाम् अज्ञानं, कष्टानि, धनाभावेन जाता अस्वच्छा दयनीया च स्थितिः नेत्राभ्यां दृष्टा। तेन मम समग्रात्मा दहति। एतस्याः निन्द्यस्थितेः परिवर्तनस्य प्रखरेच्छया अहं ज्वलन् अस्मि ...यदि त्वं भगवन्तं प्राप्तुम् इच्छसि तर्हि मानवं सेवस्व। नारायणं प्राप्तुं दरिद्रनारायणाः - भारतस्य कोटिशः बुभुक्षिताः जनाः सेवनीयाः एव।"

त्रिवेन्द्रमतः स्वामी भारतस्य दक्षिणान्तं कन्याकुमारीम् (Cape Comorian) अगच्छत्। दिव्यमातुः कन्याकुमार्याः मन्दिरगमनात् परं सः समुद्रे सामान्यतया फर्लांगद्वयमिते अन्तरे विद्यमाने द्वे शिले अपश्यत्। ध्यानं कर्तुं तां शिलां गन्तुं तीव्रा काचित् आन्तरिकेच्छा तस्मिन् उत्पन्ना। अशान्ते समुद्रे कूर्दित्वा तरणं कुर्वन् सः तां शिलां प्राप्नोत् या च भारतीयोपखण्डस्य सुदूरतमः बिन्दुः आसीत्। भारतस्य वर्तमानस्थितेः विषये, भविष्यतः विषये, तस्य अधः पतनस्य मूलकारणानां विषये, भारतस्य जागरणविषये पुनरुज्जीवनविषये च सः ध्यानम् अकरोत्। दिनत्रयं यावत् प्रचलति ध्यानस्य अवधौ अनेकशतकानां भारतीयजीवनं तस्य दृग्गोचरः अभवत्। भारतस्य अनेकाः सुप्ताः शक्यताः सुस्पष्टवास्तविकतानां रूपेण तेन दृष्टाः। भारतदेशः तस्य अत्युन्नताध्यात्मचेतनायाः नवीकरणेन पुनर्नूतनतां प्राप्स्यति इति विषयः स्वामिनः स्पष्टः अभवत्। भारतस्य दौर्बल्यानि, तस्य आन्तरिकसामर्थ्यानि च सः अपश्यत्। भारतस्य भविष्यतः माहात्म्यं प्रगतिः च त्यागसेवयोः आदर्शयुगलमात्रेण एव साधयितुं शक्या। शिलायां कृतस्य ध्यानस्य विषये स्वामी अग्रे अलिखत् यत् भारतस्य अन्तिमशिलायां काचित् योजना तस्य स्फुरिता - "एतावन्तः वयं संन्यासिनः अटन्तः जनान् अध्यात्मविज्ञानं यत् पाठयामः तद् उन्मत्तकार्यमेव। राष्ट्ररूपेण अस्माकं यः व्यक्तित्वनाशः जातः अस्ति सः एव भारतस्य सर्वकष्टानां कारणम् अस्ति। अस्माभिः राष्ट्राय तस्य नष्टं व्यक्तित्वं प्रतिदातव्यम्," सामान्यजनानाम् उन्नतिः साधनीया ...। तेषाम् उन्नतिसाधनस्य शक्तिः अन्तर्भागात् एव आगच्छेत् ..."

अधुना किं करणीयमस्ति इति, तस्य जीवनस्य लक्ष्यं किम् अस्ति इति च स्वामी विवेकानन्दः जानाति स्म अपि च तद् कार्यं तेन न केवले भारते अपि तु पारेसमुद्रं विद्यमाने पाश्चात्यजगति अपि करणीयम् आसीत्।

पश्चिमे लक्ष्यसाधनम्

1893 तमे वर्षे शिकागोनगरे जातायां विश्वधर्मसंसदि स्वामिना विवेकानन्देन स्वीकृतः भागः, तत्र तेन प्राप्तम् ऐतिहासिकं यशः इत्येषः प्रसङ्गः तस्य जीवनस्य सुख्याततमः प्रसङ्गः। वस्तुतः आधुनिकभारतस्य नवनिर्माणस्य ऐतिहासिकप्रक्रियायाः दृष्ट्या, भारतस्य स्वस्य अभिज्ञानान्वेषणस्य दृष्ट्या च एषः अत्यन्तपरिणामकारी प्रसङ्गः कश्चन आसीत्। शिकागोभाषणानि, तेषाम् अमेरिकादेशीयानां युरोपप्रदेशीयानां च मानसे जातः प्रभावः चापि स्वामिनः जीवने महत्त्वपूर्णः भविष्यतः दृष्ट्या परिणामकारी च आसीत्। भारतीयानां दारिद्र्यपीडयोः निवारणस्य स्वस्य योजनायाः निमित्तं धनं सङ्ग्रहीतुम् अमेरिकां प्रति गमनं स्वामिना निर्णीतम् इति चिन्तने सामान्यतया जनाः विश्वसन्ति। 1893 तमस्य वर्षस्य आरम्भे सः तस्य गुरुबन्धू स्वामिनौ ब्रह्मानन्दतुरीयानन्दौ अकथयत् - 'अहं सम्पूर्णभारते अटितवान्। हन्त, जनानां दारिद्र्यस्य स्वचक्षुर्भ्यां दर्शनम् अतीवदुःखदायकम् आसीत्। अहम् अश्रूणि अवरोद्धुं न अशक्नवम्! जनानां दारिद्र्यदुःखयोः निवारणाय प्रयत्नम् अकृत्वा तेषां धर्मबोधनं व्यर्थम् अस्ति इति मम दृढविश्वासः अस्ति। एतदर्थमेव नाम भारतस्य निर्धनानाम् उद्धारस्य साधनानि अन्वेष्टुम् अहम् अमेरिकां गच्छन् अस्मि।' शिकागोनगरे विश्वधर्मसंसद् भविष्यति इति या वार्ता भारतीयदिनपत्रिकासु प्रकाशिता तया विवेकानन्देन योग्यः अवसरः अपि प्राप्तः। स्वामिनः दक्षिणभारतीयाः प्रशंसकाः, केचन सुहृदः च तं हिन्दुधर्मस्य प्रतिनिधिरूपेण तस्यां संसदि भागं स्वीकर्तुं साग्रहं निवेदितवन्तः। यः हिन्दुधर्मः अधिकतया भर्त्सितः मिथ्या अधिक्षिप्तः च अस्ति तस्य यथार्थचित्रं स्वामी शिकागोनगरे संसदि प्रस्तुयात् इति ते स्वामिनं प्रार्थितवन्तः। स्वामिनः उपदेशानां सन्देशानां च पश्चिमे प्रचारः अवश्यं भवेत् यतः भारतस्य अपेक्षया अमेरिकादेशे जनाः तान् अधिकम् इच्छेयुः इत्यपि ते अनुभवन्ति स्म। बहुषु सन्दर्भेषु स्वामी स्वयमपि नैकवारम् अकथयत् यत् अमेरिकां प्रति आगमनस्य तस्य मुख्योद्देशेषु अन्यतमः उद्देशः भारते तस्य कार्याणां निमित्तं धनसङ्ग्रहणम् इत्यासीत् इति। परन्तु स्वामिनः अन्ये उद्देशाः अपि आसन् 'इति तस्य पत्रैः भाषणैः उपलब्धैः अन्याभिलेखैः

च ज्ञातुं शक्यन्ते। अमेरिकायाम् अन्यपाश्चात्त्यदेशेषु च वेदान्ततत्त्वज्ञानस्य प्रचारं कृत्वा सः तेषाम् अवधानं भारतस्य समृद्धसांस्कृतिकपरम्पराः अध्यात्मशास्त्रं च प्रति आक्रष्टुम् इच्छति स्म। विज्ञानतन्त्रज्ञानयोः यैः प्रयोगैः यया प्रगत्या च अमेरिकादेशे एतादृशी भौतिकसम्पन्नता सृष्टा तां सः नेत्राभ्यां द्रष्टुम् इच्छति स्म। दारिद्र्योन्मूलनाय आर्थिकप्रगत्यर्थं च भारतेन अपि एतदेव करणीयम् इति तस्य विश्वासः आसीत्। पाश्चात्त्यानां मनस्सु भारतस्य विषये सुदीर्घकालतः ये पूर्वाग्रहाः आसन् याः सर्वव्यापिन्यः भ्रान्तयः च आसन् तासां निवारणमपि अमेरिकायां तस्य मुख्यकार्यम् आसीत् इत्यपि तस्य विश्वासः आसीत्। हिन्दुधर्मस्य तस्य परम्पराणां च तासां शुद्धताभिः सह दीप्तिमत् उपस्थापनम् आवश्यकम् आसीत्। हिन्दुधर्मस्य तथा च अन्यमतानां विषये हिन्दुधर्मस्य भावानां च श्रीरामकृष्णस्य उपदेशानुगुणं पुनर्व्याख्यानम् इत्येषः अपि तस्य अमेरिकां प्रति गमनस्य निर्णयस्य पृष्ठतः विद्यमानः सशक्तः उद्देशः एकः आसीत्।

तस्मिन् समये अमेरिकां प्रति गमनस्य योजना तदर्थं प्रयतनं च सुकरं नासीत्। यं जनाः न जानन्ति स्म, यस्य समीपे स्वीयानि साधनानि कान्यपि न आसन् तादृशस्य युवसंन्यासिनः तु एतद् इतोऽपि दुष्करम् आसीत्। समाजस्य बहुभ्यः भागेभ्यः तस्य महान् विरोधः सञ्जातः। विशेषतया पारम्परिकहिन्दवः येषां दृष्ट्या समुद्रोल्लङ्घनं, म्लेच्छानां (हिन्दूनां सुस्थापितसामाजिकधार्मिकपद्धतीनाम् अनुगुणम् आचरणम् अकुर्वताम् अशुद्धानां वैदेशिकानां) सम्पर्कः, भोजननित्यकर्मणां विषये शास्त्राज्ञानाम् उल्लङ्घनं च निषिद्धम् आसीत् ते तस्य विरोधम् अकुर्वन्। परन्तु स्वामी सर्वविरोधान् अवरोधान् च अतिक्रम्य विश्वधर्मसंसदि भागग्रहणाय 31-5-1893 इति दिनाङ्के मुम्बयीतः नौकायानेन प्रयाणम् अकरोत्। एस्. एस्. पेनिन्सुलर इत्याख्यया नौकया प्रवासं कुर्वन् सः कोलम्बो, सिंगपुर, हाँगकाँग, याकोहामा, ओसाका, टोक्यो इत्येतानि स्थानानि दृष्ट्वा ब्रिटिशकोलम्बियायां व्हँकूव्हर इति स्थानं प्राप्नोत्। ततः सः रेलयानेन 30-7-1893 इति दिनाङ्के शिकागोनगरं प्राप्नोत्।

वर्ल्डस् कोलम्बियन् एक्स्पोझिशन् इत्यस्य भागरूपेण शिकागोनगरे 1893 तमस्य वर्षस्य मेमासतः ऑक्टोबर्मासपर्यन्तं विश्वधर्मसंसद् निश्चिता आसीत्। ख्रिस्तोफरकोलम्बसस्य द्वारा अमेरिकायाः अन्वेषणस्य चतुश्शतवर्षाणि अतीतानि इत्येतां घटनाम् अङ्कितुम् एतद् सम्मेलनम् आयोजितम् आसीत्। तन्त्रज्ञानक्षेत्रे जाता अत्याधुनिकप्रगतिः कलाः च प्रदर्शनीयाः इत्येतस्य प्रधानोद्देशः आसीत्। यादवीययुद्धात् परम् अतीतेषु दशकेषु अतिवेगेन या सर्वाङ्गीणा प्रगतिः अमेरिकीयैः साधिता आसीत् तद्विषये ते महागर्वम् अनुभवन्ति स्म। यं ते शिकागोमेलः इति वदन्ति स्म तस्मिन् मनुष्यैः विशेषतया अमेरिकीयैः विज्ञानतन्त्रज्ञानकलाक्षेत्रेषु कृतायाः साधनायाः प्रदर्शनम् आसीत्। सम्मेलनेन सह विविधविषयाधारिताः सभाः अपि अभवन्। विश्वधर्मसंसद् अपि एतादृशीषु सभासु अन्यतमा आसीत्। सा भवतु इति सूचना चार्ल्स.सी.बॉनीवर्यः

अयच्छत्। जॉन-हेन्री-बरोझ् इति विश्वधर्मसंसदः सामान्यसमितेः अध्यक्षः आसीत्। जेन्किन् लॉईड् जोन्सः इति उत्कट-युनिटेरियन् क्रैस्तः विश्वधर्मसंसदः उत्साहिषु आयोजकेषु अन्यतमः आसीत्। आयोजकाः सामान्यतया उदारमतीयाः क्रैस्तवाः आसन् ये च मतान्तरेषु अन्योन्यावगमनम् ऐक्यं च भवतु इति तीव्रतया इच्छन्ति स्म। जगतः विभिन्नमतानुयायिषु अनुभवादीनाम् आदानप्रदानाभ्यां सख्यभावः वर्धताम् इत्येतदर्थं तथा च जगति विद्यमानेषु क्रैस्तमतानुयायिषु अन्येषु च यदन्तरं विद्यते तद् न्यूनीकर्तुम् एषा धर्मसंसद् आयोजिता आसीत्। यस्मिन् काले अमेरिकादेशे पाश्चात्त्यजगति च स्वमताभिनिवेशः मतानुसारम् आचरणस्य आग्रहः च अतीवशक्तिशाली सर्वव्यापी च आसीत् तस्मिन् समये धर्मसंसदः उपक्रमः तस्याः लक्ष्याणि च स्तुत्यानि आसन्। संसदः आयोजकैः विभिन्नमतानां प्रसिद्धाः प्रतिनिधयः स्वमतस्य विषये भाषणं कर्तुम् आहूताः येन प्रमुखेषु पृथक् मतेषु काचित् समानता विद्यते वा इति अन्वेष्टुं शक्येत।

शिकागोनगरम् आगतवतः स्वामिनः विवेकानन्दस्य धर्मसंसदः आयोजकाः के, कदा सा भविष्यति, तत्र किं भविष्यति इत्यादीनां विषये स्पष्टा कल्पना कापि नासीत्। तेन अधिकृतं निमन्त्रणं किमपि न प्राप्तम् आसीत्। कस्यचित् विशिष्टमतस्य अधिकृतप्रतिनिधिरूपेण तं स्वीकर्तुम् अपेक्षितानि प्रमाणपत्रादीनि अपि तत्सविधे नासन्। तस्य समीपे पर्याप्तं धनम् नासीत् तस्य वासव्यवस्था चापि नासीत्। शिकागोनगरं प्राप्य धर्मसंसद् सप्टेम्बरमासे एकादशदिनाङ्के भविष्यति इति ज्ञातवतः तस्य स्थितिः असमीचीनतरा जाता। संसदः पूर्वं षट् सप्ताहानां कृते तेन स्वस्य भोजनावासव्यस्था कल्पनीया आसीत्। तस्मिन् समये तस्य विवशा परिस्थितिः, बोस्टन्नगरे कस्याश्चित् धनिकायाः दयावत्याः अमेरिकादेशीयायाः महिलायाः गृहे आश्रयप्राप्तितः पूर्वं सः यानि कष्टानि सम्मुखीकृतवान् च इत्यस्य कथा अद्भुता अस्ति। परन्तु स्वस्य दृढेच्छाशक्त्याः, धैर्यस्य, ईश्वरेच्छायाम् अविचलश्रद्धायाः च आधारेण स्वामी एताम् आपत्तिं तीर्णवान्। परन्तु अन्तिमक्षणे अपि तस्य धैर्यस्य अविरतप्रयत्नेच्छायाः कठोरपरीक्षा अभवत् एव। संसदः आयोजकानां सङ्केतः यः तत्सविधे आसीत् सः नष्टः अभवत् इति कारणेन् सः तस्मिन् विशालनगरे मार्गभ्रष्टः अभवत्। तेन रेलस्थानकस्य वस्तुविभागे एकस्मिन् रेलयानप्रकोष्ठे शैत्ये रात्रिः यापिता। भाग्येन श्रीमती जॉर्ज.डब्ल्यू.हेल् इति शिकागोनगरस्य उन्नतवर्गीया उदारमनस्का महिला तस्य साहाय्यं कृतवती। सा तम् आयोजकानां समीपम् अनयत्। हिन्दुधर्मस्य प्रतिनिधिरूपेण तैः स्वामी स्वीकृतः।

धर्मसंसदः आरम्भः सप्टेम्बरमासस्य एकादशे दिनाङ्के अभवत् समाप्तिः च सप्तविंशतौ। यस्यां कलासंस्थायाम् उद्घाटनकार्यक्रमः अभवत् सा सप्तसहस्रजनैः परिपूर्णा आसीत्। सः कश्चन महाप्रभावपूर्णः कार्यक्रमः आसीत् यस्य वर्णनम् 'अभूतपूर्वं धार्मिकदृश्यम्' इति तथा च एतावत्पर्यन्तं जातं महत्त्वपूर्णतमं धार्मिकसम्मेलनम्' इति शब्दैः क्रियते। क्रैस्तमतप्रतिनिधिभिः सह येषाम् अन्यमतानां प्रतिनिधयः उपस्थिताः

आसन् तानि एवं सन्ति - हिन्दुधर्मः, जैनमतं, बौद्धमतं, कन्फ्यूशियसमतं, शिन्तोमतं, इस्लाममतं, माइदामतं, ब्राह्मसमाजः च। भारतात् अन्यैः कैश्चित् सह ब्राह्मसमाजस्य प्रतापचन्द्रमजुमदारः, मुम्बयीतः ब्राह्मसमाजस्य एव नगरकरः, जैनानां प्रतिनिधिः वीरचन्दगान्धीः, थिओसोफिक् सोसायटी इत्यस्य ॲनी बेझंट् तथा च श्रीमान् चक्रवर्ती, स्वामी विवेकानन्दः इत्येते उपस्थिताः आसन्। सिलोनस्य बौद्धानां विशिष्टप्रतिनिधिः एच्. धर्मपालः अपि उपस्थितः आसीत्। वेदिकायाः मध्यभागे पश्चिमखण्डस्य रोमन् कॅथॉलिक् चर्च् इत्यस्य उच्चतमः अधिकारी कार्डिनल् गिबन्सः उपविष्टवान् आसीत्। एकैकः प्रतिनिधिः क्रमशः उत्थाय पूर्वमेव सज्जीकृतं भाषणं पठति स्म। स्वामिना तु कदापि एतादृश्यां सभायां भाषणं कृतं नासीत्, अपि च तस्मिन् ऐतिहासिके दिने तेन भाषणमपि लिखित्वा न नीतम् आसीत्। स्वभावनाः स्मरता विवेकानन्देन लिखितम् - "मम हृदयं वेगेन स्पन्दते स्म। मम जिह्वा शुष्का जाता आसीत्। अहं तावान् क्षुब्धः आसं यत् प्रातःकाले भाषणं कर्तुं न शक्तवान् एव।" अन्ते यदा सः भाषणाय उदतिष्ठत् तदा डा.बरोझ् श्रोतॄणां कृते तस्य परिचयम् अकथयत्। स्वामी देवीं सरस्वतीं नत्वा विशालसभां दृष्ट्वा तस्य भाषणं श्रोतुं शान्त्या उपविष्टान् श्रोतॄन् सम्बोध्य भाषणम् आरभत - "अमेरिकीयाः भगिन्यः भ्रातरः च!" तस्य सम्बोधनस्य विद्युत्तुल्यः परिणामः श्रोतृषु जातः। एतावत्पर्यन्तं केनापि एतादृश्या पारदर्शिन्या स्नेहभावनया ऋजुतया च सम्बोधनं न कृतम् आसीत्। सम्पूर्णसभा तत्क्षणम् उत्थाय निमेषद्वयं यावत् करताडनेन प्रतिस्पन्दं प्राकटयत्, स्वामिनं प्राशंसत् च। इतिहासः घटितः। तस्मिन्नेव क्षणे जनैः अज्ञातः कश्चन हिन्दुसंन्यासी सुप्रसिद्धः जातः, अवधानस्य स्नेहस्य च भाजनं जातः। तेन लघुभाषणेन तथा च तदनन्तरं धर्मसंसदि अमेरिकायां च कृतैः भाषणैः विवेकानन्दः राष्ट्रनायकः अभवत्, वैश्विकव्यक्तित्वं च प्राप्नोत्।

प्रथमभाषणस्य ये अंशाः आसन् यः च भावः आसीत् सः विनूतनः, प्रत्यग्रः, आत्मावलोडकः च आसीत्। सर्वमतीयानां निमित्तं धर्मसंसद् यं सन्देशं प्रेषयितुम् इच्छति स्म तस्य सारमेव विवेकानन्दस्य भाषणेन शक्त्या उपस्थापितम्। एतत्समकाले स्वामी धैर्येण तदीयः हिन्दुधर्मः नाम किम् इत्यपि उपास्थापयत्। सः अवोचत् -

"येन मतेन विश्वस्य कृते सहना, वैश्विकाङ्गीकारभावः च पाठितः तस्य अंशः अहमस्मि इति मम अभिमानः अस्ति। वयं वैश्विकसहनामात्रे न विश्वसिमः अपि तु वयं सर्वाणि मतानि यथार्थानि इति अङ्गीकुर्मः।" सः सम्प्रदायवादं, पूर्वाग्रहवशात् अन्यमतविरोधं, मतान्धतां च "भयङ्कर राक्षसाः" इत्युक्त्वा निन्दितवान् यतः एतैः जनानां सभ्यतानां च महान् अपायः, कष्टानि, नाशः च कारितः इति। भावपूर्णतया एताम् आशां प्रकटयन् सः भाषणं समापयत् यत् 'एषा धर्मसंसद् सर्वविधमतान्धतायाः, खड्गेन लेखन्या च क्रियमाणानाम् अत्याचाराणां च मृत्युकारकम् आघातं करिष्यति' इति। तस्य तदनन्तरेषु भाषणेषु अपि विश्वैक्यस्य भावनायाः, मतानां सामञ्जस्यस्य,

भ्रातृभावस्य च विचाराः प्रकटिताः आसन्। 19 सप्टेम्बर् इति दिनाङ्के प्रस्तुतं हिन्दुधर्मसम्बद्धं पत्रं तस्य प्रधाना प्रस्तुतिः आसीत्। वेदान्ततत्त्वानां गीतोपदेशानां च विषयकम् अत्यन्तवैदुष्यपूर्णं सरलं, तथ्यपूर्णं, शक्तिमत् च विवरणं सः अकरोत्। सः साग्रहं प्रत्यपादयत् - 'हिन्दुमतं नाम कस्मिंश्चित् विशिष्टतत्त्वे अथवा मते विश्वासाधानाय कृताः सङ्घर्षाः अथवा प्रयत्नाः न, अपि तु तदस्ति साक्षात्करणम् - तदपि विश्वासाधानेन न, अपि तु तथा भूत्वा तत्स्थितिप्राप्तेः द्वारा साक्षात्करणम्।' सः अकथयत् - 'अन्धतया विश्वसनम् इत्येषः मानवस्य महान् शत्रुः अस्ति, किन्तु अन्यमतविरोधः तु तदपेक्षया असमीचीनः अस्ति।' प्रत्येकं मानवे दिव्यता अस्ति। तस्याः दिव्यतायाः साक्षात्करणं, तस्याः प्रकटीकरणम् इत्येतद् धर्मस्य प्रयोजनम् अस्ति। तेन बलपूर्वकं कथितम् - 'मानवः दोषात् सत्यं प्रति गच्छन् नास्ति, अपि तु सत्यात् सत्यं प्रति; अर्थात् अधस्तनसत्यात् उन्नतसत्यं प्रति।' 27 सप्टेम्बर इति दिनाङ्के धर्मसंसदः अन्तिमसत्रे विवेकानन्देन कृतं भाषणं सभागृहे उपस्थितस्य प्रत्येकं जनस्य हृदयम् अस्पृशत्। ये विभिन्नमतानाम् ऐक्यं महत्त्वपूर्णं मन्यन्ते तथा च मतस्य व्याजेन क्रियमाणानां सङ्घर्षाणां, विभाजनानां, हिंसायाः च समाप्तिं काङ्क्षन्ति तेषां दृष्ट्या तद् भाषणं शाश्वतौचित्यस्य अस्ति। स्वामिना कथितम् - 'क्रैस्तवेन हिन्दुना बौद्धेन वा भवितव्यं नास्ति, न वा हिन्दुना बौद्धेन च क्रैस्तवेन भवितव्यम्। परन्तु प्रत्येकेन अन्यस्य भावग्रहणं करणीयं, स्वस्य व्यक्तित्वं रक्षणीयं, स्वस्य विकासनियमानुसारं विकसनीयं च। 'मम मतमात्रम् अवशिष्येत अन्येषां मतानि नष्टानि भवेयुः' इति स्वप्नमपि न कोऽपि पश्येत्।' तस्य उत्कटा आशा आसीत् यत् 'विरोधम् अविगणय्य अपि प्रत्येकं मतस्य फलके अचिरादेव लिखितं भविष्यति 'साहाय्यं क्रियतां कलहः न', 'एकीकरणं स्यात् नाशः न', 'ऐक्यं शान्तिः च स्यात्, विरोधः न'।

विवेकानन्दस्य साफल्यं प्रभावः च प्रचण्डः आसीत्। अमेरिकादेशीयासु पत्रिकासु 'झञ्झावातसमः हिन्दुः' इति तस्य वर्णनम् अभवत्। सः सभायाः बन्धनं कृतवान् इव स्थितिः उत्पन्ना। तदनन्तरं (समग्रे अमेरिकादेशे) ये सहस्रशः अमेरिकावासिनः पुरुषाः महिलाः च तं श्रोतुम् आगताः तेषाम् अवधानाकर्षणं तेन भाषणानां, प्रवचनानां, साक्षात्काराणां च मालिकया कृतम्। तद्देशीयान् जनान् दिनपत्रिकाः च सः झञ्झावातग्रस्तान् इव अकरोत्। तस्य अत्युत्तमया देहयष्ट्या, चारुवेशेन, प्रभावेण च स्वामी विवेकानन्दः शिकागोनगरीये संसदि सर्वेषां दृष्टेः केन्द्रीभूतः जातः। समकालीनेषु वृत्तान्तेषु तस्य वर्णनम् - 'पीतनारङ्गवर्णयोः वस्त्रधारिणी विशिष्टाकृतिः वा शिकागोनगरस्य भारमये वातावरणे भारतस्य सूर्यवत् प्रकाशते तथा च सिंहमुखः, वेधनक्षमे नेत्रे, गतिमयौ ओष्ठौ, वेगवती आकस्मिका च गमनशैली' इत्येवं कृतं दृश्यते। तस्य आङ्ग्लभाषाप्रभुत्वं, शब्दानां चयनं, प्रस्तुतीकरणशैली च विशिष्टा आसीत्। 'मानवीयम् अत्युत्तमं वाक्पाटवम्' आसीत् तद्। द बोस्टन् इव्हनिंग् ट्रान्स्क्रिप्ट्' अलिखत् यत् सः

संसदः आकर्षकतमः जनः आसीत्। श्रोतृभिः कृतस्य करताडनस्य निमित्तं युवसंन्यासिनः प्रतिस्पन्दः 'बालवत् समाधानस्य आसीत् यस्मिन् अहङ्कारस्य लेशोऽपि नासीत्' इति विषयः श्रोतृभ्यः आनन्ददायी आसीत्। द न्यूयॉर्क क्रिटिक् इति दिनपत्रिकया स्वामिनः वर्णनं 'तद् चित्ताकर्षकं व्यक्तित्वं येन हिन्दुसभ्यतायाः नवीनः भारतदेशः उपस्थापितः' इति कृतम्। अन्यस्य कस्यचित् वृत्ते वर्णनम् आसीत् - 'तस्य वैदुष्येण, विश्वासस्य आन्तरिकशक्त्या, व्यक्तिरूपेण सङ्कोचभावस्य लेशमात्रेण च तीव्राः संवेदनाः उत्पादिताः।' अद्य धर्मसंसदः अनन्तरं शतवर्षाणाम् अनन्तरम् आधुनिकपाश्चात्त्येतिहासलेखकाः प्रथमधर्मसंसदि विवेकानन्देन प्राप्तं साफल्यं, तस्य प्रभावञ्च सहजतया अङ्गीकुर्वन्ति। 'संसदः दृश्यस्य केन्द्रम्' इति तस्य उल्लेखः क्रियते। अन्यः कश्चन विद्वान् तं 'शिकागोनगरीयसंसदः सुप्रसिद्धः जनः' इति कथयति। 'एनसायक्लोपेडिया ऑफ अमेरिकन् रिलिजियस् एक्सपिरियन्सेस्' इति कोषे तस्य उल्लेखः 'संसदः विशिष्टप्रभावकारिषु नक्षत्रेषु अन्यतमम्' इति अस्ति।

स्वामिनः विवेकानन्दस्य यशसा सहजतया भारते सामान्यजनेषु तत्रापि विशेषतया युवकेषु आत्मविश्वासस्य स्वावलम्बनस्य, निर्भयत्वस्य च भावस्य विकासाय प्रचण्डं प्रदानं कृतम्। अग्रे चर्चितम् अस्ति यत् भारतस्य स्वातन्त्र्यान्दोलनाय स्वामिनः प्रदानम् अपरिमेयम् आसीत्। भारतदेशस्य स्वाभिज्ञानान्वेषणस्य प्रक्रियायाः, भूतकालीनमहत्तायाः पुनरुज्जीवनकार्यस्य च महत्साहाय्यं धर्मसंसदि स्वामिनः दर्शनेन, विदेशेषु तेन साधितैः कर्मभिः च कृतम्। परन्तु तत्कालीनपाश्चात्त्यचिन्तनदृष्ट्या अपि स्वामिनः प्रदानानि न्यूनमहत्त्वपूर्णानि नासन्। विश्वधर्मसंसद् अन्यैः कैश्चित् विशिष्टैः कारणैः अपि महत्त्वपूर्णा आसीत्। तया दृष्ट्या अपि स्वामिनः प्रदानानां महत्त्वस्य मापनं भवेत्।

इतिहासलेखकाः धर्मसंसद् नाम 'विभिन्नमतानां महत्त्वपूर्णतमं सम्मेलनम्' किञ्च येन एकं युगं समाप्तम् अभवत् अन्यस्य च आरम्भः अभवत् इति मन्यन्ते। इतिहासे प्रथमवारं क्रैस्तमतस्य तथा च अक्रैस्तमतानां प्रमुखाः सम्मिल्य समानस्तरे समानसम्मानेन चर्चाम् अकुर्वन्। इतिहासे इतः पूर्वं कदापि एवं न जातम् आसीत्। धर्मस्य विषये वैज्ञानिकतरतायाः तर्कसङ्गततरतायाः चिन्तनशैल्याः विकासाय एतया संसदा प्रेरणा दत्ता। एतस्याः प्रक्रियायाः 'वैज्ञानिकी आधुनिकता' इति नामकरणम् अभवत्। अन्योन्यस्य विषये आदरभावनया, प्रशंसाभावेन, ऐक्यभावेन च मेलनं चर्चनं च कियद् महत्त्वपूर्णम् अस्ति इति स्वामिना विवेकानन्देन प्रदर्शितम्। धर्मविज्ञानयोः सम्बन्धविषये संसदि कृते कस्मिंश्चित् भाषणे सः अवदत् - अद्य विज्ञानस्य कार्यं निर्माणं न, अपि तु अभिव्यञ्जनम् अस्ति। एतेन हिन्दुः आनन्दितः एव अस्ति यतः आ नैकेभ्यः युगेभ्यः सः यत् स्वोरसि पोषयन् आसीत् तदेव अधुना सशक्तभाषया, विज्ञानस्य अत्याधुनिकनिष्कर्षाणां प्रकाशे पाठितं भविष्यति' इति। शिकागोनगरीया संसद् तुलनात्मकधर्माध्ययनस्य संप्रेरिका आसीत्। संसदः अन्यत् किञ्चित् महत्त्वपूर्णं फलम्

एतदासीत् यत् व्यक्तीनां समाजस्य च इहलोके हितमपि धर्मेण चिन्तनीयम् इति भावनया प्राप्तं वर्धमानं साहाय्यम्। धर्मस्य 'सामाजिकदृष्टिः' एतया संसदा सुकरा कल्पिता। विवेकानन्देन तु धर्मसंसदि भागग्रहणात् सुपूर्वमेव एषः अंशः गभीरतया अनुभूतः अवगतः चासीत्। तस्य जीवनम् एतस्याः दृष्टेः प्रयोगस्य उदाहरणम् आसीत्। संसदः द्वारा विविधमतानां विविधसंस्कृतीनां च वैश्विकचिन्तनशैल्याः विकासकार्याय महत्प्रदानं जातम्। अग्रे वयं द्रक्ष्यामः यत् एतस्मै क्षेत्राय अपि विवेकानन्दस्य प्रदानम् अतीवमहत्त्वपूर्णम् आसीत्। एतस्मिन् सन्दर्भे साग्रहम् एतत्कथनम् उचितमेव भवेत् यत् स्वामिना विवेकानन्देन भारतस्य, भारतीयसंस्कृतेः, भारतस्य धार्मिकपरम्पराणां च यादृशं प्रस्तुतीकरणं धर्मसंसदः अन्तः बहिः च कृतं तेन पाश्चात्त्यानां मनस्सु अङ्कितानां भारतविषयकाणाम् अनेकेषां दृढमूलानां पूर्वाग्रहाणां, कुचिन्तनानां, निश्चिताभिप्रायाणां च अपसारणम् अभवत्। एतेन प्रकारेण भारतपाश्चात्त्यजगतोर्मध्ये विचाराणां मुक्तप्रवाहे अनुपयोगिविचाराणां यः अवरोधः आसीत् तस्य निष्कासनस्य अत्यावश्यकी प्रक्रिया आरब्धा। सुदीर्घकालादारभ्य भारतपाश्चात्त्यजगतोर्मध्ये यः अधिपतिप्रजाजनसम्बन्धः प्रचलति स्म तस्य स्पर्धाह्वानं विवेकानन्दः अकरोत् इत्येतद् तस्य मुख्यतमप्रदानम् अस्ति। पाश्चात्यजगत् स्वस्य राजकीयप्रभुतायाः बलेन सामाजिकधार्मिकसांस्कृतिकक्षेत्रेषु अपि स्वीयं प्रभुत्वं प्रस्थापयत् आसीत्। एतादृशस्य प्रभुत्वसम्पादनस्य विरोधाय विवेकानन्दः शक्तिमदान्दोलनमेकं प्रारभत। सुख्यातः कश्चन इतिहासलेखकः वदति यत् - सः पौरस्त्यजगतः द्वारा प्रत्याक्रमणम् आरभत'। धर्मसंसदः वेदिका एतस्य प्रत्याक्रमणस्य आरम्भस्थानम् आसीत्। एतदपि अवश्यम् अवधातव्यं यत् युगपदेव सः पूर्वपश्चिमयोर्मध्ये यदन्तरम् आसीत् तस्य पूरणस्य कार्यमपि आरभत येन कार्येण शान्तिमयस्य ऐक्यमयस्य च नवविश्वस्य आरम्भः स्यात्।

संसदः अनन्तरं स्वामी भारतं प्रतिगन्तुम् उत्सुकः आसीत्। अध्ययनध्यानादिभिः युक्तं तदीयम् भ्रमणशीलम् एकाकीजीवनं पुनरपि प्रवर्तयितुम् इच्छति स्म सः। परन्तु भवितव्यं तथा नासीत्। महत्कार्यं तत्सम्मुखे विद्यते स्म। भारतस्य उन्नतिः, पुनर्जागरणं, तस्य दारिद्र्यदुःखयोः निवारणम् इत्येते तस्य प्रधानविचाराः आसन् यदर्थं पश्चिमे बहु कार्यं करणीयम् आसीत्। एतत्कार्यं मम निमित्तं पूर्वनिश्चितम् अस्ति इति स्वामी जानाति स्म अतः संसदः समाप्तेः अनन्तरम् अचिरादेव प्रोफेसर् राईट् इत्यस्मै प्रेषिते पत्रे सः लिखति - 'अधुना अहं स्पष्टतया द्रष्टुं शक्नोमि यत् हिमालयस्य हिमाच्छन्नेषु शिखरेषु तथा च भारतस्य दहन्त्यां समतलभूमौ यः मां मार्गं दर्शयति स्म सः एव अत्र मम साहाय्यार्थं मार्गदर्शनार्थं च अस्ति ... मया तु आज्ञापालनमात्रं करणीयम् ... तस्य इच्छानुसारं भविष्यति।' स्वामी अमेरिकायाः भूमौ वेदान्तसत्यस्य प्रचारः करणीयः, भारतस्य संस्कृतेः अध्यात्मसम्पदः च वास्तविकचित्रं प्रदर्शनीयं चेति निरणयत्। अमेरिकायां भाषणानि कर्तुं कयाचित् भाषणसंस्थया कृतं प्रवासस्य निमन्त्रणं सः अङ्गीकृतवान्।

एवं समग्रे अमेरिकादेशे मासान् यावत् प्रचलतः श्रमकारकस्य अतिव्यग्रस्य भाषणप्रवासस्य आरम्भः अभवत्। एतस्मिन् प्रवासे सः आयोवा सिटी, मेम्फीस्, मिनिपोलिस्, मेडिसन्, डेट्रॉईट्, बफेलो, बोस्टन्, केम्ब्रिज (मॅसॅच्युसेट्स्), बाल्टीमोर्, वॉशिंग्टन डी.सी., ब्रूकलिन्, न्यूयॉर्क इत्येतानि अन्यानि च अनेकानि स्थानानि अगच्छत्। शिकागोनगरं तस्य मुख्यालयः आसीत्। अमेरिकायाः अनेकैः जनैः सह कुटुम्बैः सह च तस्य परिचयः अभवत्। एतेषु केचन तस्य महान्तः प्रशंसकाः उत्तमाः सुहृदः च अभवन्। यैः सह सः संसदः काले उषितवान् तौ जे.लियोनूदम्पती तथा च हेलूकुटुम्बम् एतेषु अन्यतरे आस्ताम्। हेलूकुटुम्बस्य कृते सः पुत्रतुल्यः भ्रातृतुल्यः चासीत्। स्वामी अमेरिकावासिनां भारतस्य विषये पाठनकाले एव पाश्चात्त्यसमाजः, तस्य संस्कृतिः, तस्य कल्पनाः, औद्योगिकार्थिकप्रणाल्यः इत्यादीनां विषये पठनमपि आसीत्। अनेकेषु विषयेषु सः रुचिमान् आसीत्। शिकागोनगरे विद्युत्संसदः निमित्तम् आगतेन विख्यातवैज्ञानिकानां गणेन सह सः अमिलत्। तेषु कतिचन श्रेष्ठाः भौतशास्त्रविदः आसन्। विद्युतः विषये स्वामिनः ज्ञानेन आश्चर्यान्विताः ते तेषां विज्ञानवृत्तेः सम्मान्यः सदस्यः इति तं प्राशंसन्। रॉबर्ट इन्ग्रेसोल इति तत्कालीनः प्रसिद्धः नास्तिकवक्ता धर्मदर्शनशास्त्रयोः विषये स्वामिनः सुस्पष्टैः विचारैः धैर्येण च प्रभावितः। सः अनन्तरं विवेकानन्दम् अकथयत् - 'यदि पञ्चाशद्भ्यः वर्षेभ्यः प्राक् उपदेशं कर्तुं भवान् एतं देशम् आगमिष्यत् तर्हि रज्ज्वा आलम्बनेन भवान् मारितः अभविष्यत् अथवा ज्वालितः अभविष्यत्। ततः चिरकालानन्तरमपि यदि भवान् आगमिष्यत् तर्हि पाषाणताडनेन ग्रामेभ्यः बहिः प्रेषितः अभविष्यत्'। यद्यपि स्वामिना एतादृशं किमपि न सोढं तथापि तस्य प्रचण्डप्रभावेण यशसा च ये खिन्नाः अभवन्, धर्मविषयकेषु प्राचीनाभिप्रायेषु दृढविश्वासवन्तः ये जनाः, मतानुयायिनः च आसन् तैः स्वामिनः अपायार्थं कृताः द्वेषपूर्णाः विरोधाः, तैः कृतं निन्दनं, तैः दिनपत्रिकासु प्रकाशिताः मिथ्या अपायपूर्णाः च वार्ताः च तेन अवश्यं सम्मुखीकृताः। परन्तु विवेकानन्दः अविचलतया प्रचण्डोत्साहेन स्वीयं कार्यम् अग्रे अनयत्।

अमेरिकादेशीयैः अनेकैः अतिविशिष्टैः जनैः सह स्वामिनः परिचयः अभवत्। ते तस्मात् अतीवप्रभाविताः अभवन्। एतादृशेषु अन्यतमा आसीत् प्रसिद्धा ऑपेरागायिका मॅडम एमा काल्वे। तस्याः जीवनस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णघट्टे सा स्वामिना सह अमिलत्, तस्मात् सान्त्वनं प्राप्नोत् च। माय लाईफ (1922) इति तस्याः आत्मचरित्रे सा अग्रे अलिखत् - 'मम सौभाग्यं, मह्यम् आनन्दप्रदः च एषः विषयः अस्ति यत् अहं तादृशं जनं ज्ञातवती यः यथार्थतया देवेन सह अचलत्, यः, सदात्मा, सत्पुरुषः, दार्शनिकः, यथार्थः सुहृत् च आसीत्। मम अध्यात्मजीवने तस्य तीव्रप्रभावः अभवत्। सः मां नवदिशाः प्रादर्शयत्। मम धार्मिककल्पनाः आदर्शाः च वर्धयित्वा तेन एकीकृताः।' जॉन-डी. रॉकफेलर् इति विख्यातेन श्रीमता उद्योगपतिना सह अपि स्वामिनः मेलनम्

अभवत्। स्वामी तम् असूचयत् यत्-भवान् याम् अत्युत्तमां सम्पत्तिं सङ्गृहीतवान् अस्ति सा भवदीया न। भवान् माध्यममात्रम् अस्ति तथा च जगतः कृते साहाय्यकरणम् इति भवतः कर्तव्यम् अस्ति। भवता अन्येषां साहाय्यं कर्तुम् अवसराः प्राप्येरन् इत्येतदर्थं भगवान् भवते सम्पत्तिं दत्तवान् इति अपि स्वामी तम् अस्मारयत्। प्रथमं तु स्वामिनः सत्यम् उपदेशं श्रुत्वा रॉकफेलर् ईषद्क्रुद्धः। परन्तु सः पुनः स्वामिनः दर्शनाय आगत्य कस्यैचित् समाजसंस्थायै सः महद्दानं करिष्यति इति निर्णयं स्वामिनं श्रावितवान्। एतस्य दानस्य अनन्तरमपि रॉकफेलरः बहुधा धनदानम् अकरोत्।

स्वामी विवेकानन्दः यत्र यत्र गतवान् भाषणानि कृतवान् च तत्र तत्र सः जनानां दिनपत्रिकाणां च अवधानम् आकृष्टवान्। सः कश्चन सुप्रसिद्धः जनः, अन्येषां निरन्तरम् अवधानकेन्द्रं च आसीत्, किन्तु तस्य नम्रता कदापि न अलुप्यत्। तस्य कार्यस्य साफल्यस्य च कारणम् ईश्वरेच्छा तस्य गुरोः आशिषः च सन्ति इति सः हृदयेन अवगच्छति स्म। 1894 तमे वर्षे सः अलिखत् - 'तस्य कृपया आश्चर्यान्वितोऽस्मि अहम्। यत्किञ्चित् नगरं गच्छामि तत्र महान् कोलाहलः भवति। ते मां 'झञ्झावाततुल्यः हिन्दुः' इति निर्दिशन्ति। एषा तस्य (ईश्वरस्य) इच्छा अस्ति इति स्मरत। अहम् आकारहीनः ध्वनिः अस्मि।' जनाः तस्य भाषणात् परम् अथवा साक्षात्कारेषु तं बहुविधान् प्रश्नान् पृच्छन्ति स्म, येषु केचन मूर्खतापूर्णाः भवन्ति स्म, अन्ये च केचन भारतस्य परम्पराणां, सामाजिकप्रथानां, हिन्दुधर्मस्य च विषये द्वेषबुद्ध्या पूर्णाः भवन्ति स्म। परन्तु स्वामी एतद् अत्यन्तसहजतया सोढ्वा तस्य आन्तरिकविनोदबुद्ध्या उपहासेन च उत्तराणि वदति स्म।

सर्वेषाम् अधिकाराः समानाः सन्ति सर्वे च समानतया सम्माननीयाः सन्ति इत्यस्मिन् स्वामिनः दृढविश्वासः आसीत्। सर्वविधविशिष्टाधिकाराणां विरोधकः आसीत् सः। वंशस्य, जन्मनः, धर्मस्य वा आधारेण अनन्यसाधारणश्रेष्ठतायाः प्रतिपादनेन सः कुप्यति स्म। अतः अमेरिकायां कृष्णवर्णीयानां (निग्रो) विषये या भेदभावना आसीत् तां सः अतिनिन्दति स्म। अमेरिकायां बहुधा तं निग्रोजनं मत्वा नापितापणात्, भोजनालयेभ्यः च बहिः गन्तुं सूचयन्ति स्म अथवा अपेक्षितसेवां न यच्छन्ति स्म। सुचिरात् परं तस्य एकः पाश्चात्त्यशिष्यः आश्चर्यचकिततया अपृच्छत् यत् भवान् किमर्थं तान् भवान् कृष्णवर्णीयः अमेरिकादेशीयः न इति न वदति स्म तथा च वस्तुतः भवान् कः अस्ति इति न वदति स्म इति। स्वामी उदतरत् - 'किम्! अन्यस्य मूल्येन स्वस्य उन्नतिसाधनम्! अहं तत्कर्तुं पृथिवीं न आगच्छम्।' एकदा एकः कृष्णवर्णीयः भारवाहकः स्वागतसमितेः द्वारा स्वामिनः स्वागतं क्रियमाणं दृष्ट्वा तस्य समीपम् आगत्य अकथयत् यत् मम स्वजनेषु कस्यचित् महापुरुषरूपेण क्रियमाणम् आदरं दृष्ट्वा अहम् अतीव प्रमुदितः इति। सः स्वामिना सह हस्तलाघवं कर्तुम् ऐच्छत्। अत्यन्तस्नेहेन तस्य हस्तं गृहीत्वा स्वामी अकथयत् 'धन्यवादः भ्रातः, धन्यवादः।'

स्वामी अतीव निष्कपटतया सहृदयतया च प्रतिस्पन्दं प्रकटयति स्म। सर्वमानवानां समानतायां विश्वबन्धुत्वे च स्वामी विश्वसिति स्म। यद्यपि सः तस्य भारतीयत्वे हिन्दुत्वे च अभिमानवान् आसीत् तथापि वांशिकाभिमानस्य लेशोऽपि तस्मिन् नासीत्। वंशाभिमानस्य औद्धत्यस्य किञ्चिदपि प्रदर्शनं दृष्टं चेत् सः तीक्ष्णं प्रत्युत्तरं वदति स्म। तस्य जीवने बह्व्यः तादृश्यः घटनाः आसन् यत्र सः श्वेतकायानां वंशाभिमानस्य सधैर्यं विरोधं कृतवान्। भारतीयानां विषये हिन्दुधर्मस्य विषये वा श्वेतकायैः यानि तुच्छताप्रदर्शकानि वचनानि उक्तानि तद्विषये तैः बलेन क्षमाप्रार्थनां कारितवान्। कपटपूर्णां वांशिकतुलनां सः किञ्चिदपि न इच्छति स्म। एकदा सः भगिनीनिवेदिताम् अवदत्- यदि अहं मम श्वेतकायस्य आर्यपूर्वजस्य कृतज्ञः अस्मि, तर्हि ततोऽधिकं कृतज्ञतरः मम पीतकायस्य मोंगोलपूर्वजस्य अस्मि अपि च ततोऽधिकं कृतज्ञतमः मम कृष्णकायस्य निग्रोपूर्वजस्य अस्मि।' तस्य सर्वेषु भाषणेषु, पत्रेषु, लेखनेषु च यः एकः विषयः अतिस्पष्टतया प्रकटितः भवति सः अस्ति भारते तस्य स्नेहः। एतद्विषये कस्याञ्चित् दिनपत्रिकायां टिप्पणीः आसीत् - 'यया शैल्या सः 'मम देशः' इति विषये वदति सा अतीवभावस्पर्शिनी भवति। एताभ्यां शब्दाभ्यां स्पष्टं भवति यत् सः संन्यासिमात्रं न अपि तु तद्देशवासिनां प्रतिनिधिः अस्ति इति।'

धर्मसंसदः परम् अमेरिकादेशे विवेकानन्दस्य जीवनं निरन्तरं साफल्यमयम् आसीत्, किन्तु सदैव सुखदं नासीत्। सः श्रान्तिं निःसारतां च अनुभवति स्म। भारते कार्यकरणस्य योजनायाः विषये तस्य मनसः निर्णयः जातः आसीत्। अमेरिकादेशीयानां प्राचीनमतानुसारिणां क्रैस्तमतप्रचारकाणां शक्तिमतां गणानां सः कोपभाजनं जातः आसीत्। स्वामिनः विषये जनानां मनस्सु अन्यथाभावम् उत्पादयितुं तैः क्रियमाणः मिथ्यावार्तानां प्रचारः तीव्रतरः जातः आसीत्। भारते तस्य विषये याः असत्यवार्ताः प्रकाश्यन्ते स्म ताभिः वार्ताभिः एते गणाः प्रोत्साहनं प्राप्नुवन्ति स्म। एतादृश्यः अपायकारिण्यः असत्यवार्ताः अमेरिकायां दिनपत्रिकासु प्रकाशिताः भवन्ति स्म तथा च अमेरिकायां तस्य सुहृत्सु प्रशंसकेषु च तासां वितरणं भवति स्म। सिंहवत् शूरहृदयः निर्भयः च स्वामी अपि कदाचित् तस्मात् कष्टम् अनुभवति स्म। परन्तु तस्य लोहतुल्या इच्छाशक्तिः आत्मशक्तिः च अदम्या आसीत्। यया भाषणसंस्थया तेन सह भाषणार्थं प्रवासस्य संविद् कृता आसीत् सा तं वञ्चयन्ती शोषयन्ती च आसीत् अतः सा संविद् समापनीया इति सः निरणयत्। सः स्वबलेन एव भाषणानि कुर्वन् अमेरिकादेशे वेदान्तदर्शनस्य वितरणाय अपेक्षिताम् आधारभूमिम् अरचयत्। नॉर्दम्पटन् सिटि हॉल इत्यत्र स्वामिना कृतस्य भाषणस्य विषये द नॉर्दम्पटन् डेली हेराल्ड् इति पत्रिकायाः सम्पादकीये लेखे उक्तम् आसीत् - स्वामिनः विवेकानन्दस्य दर्शनस्य श्रवणस्य च अवसरः नाम तादृशः कश्चन अवसरः अस्ति यं कोऽपि बुद्धिमान्, सम्यक् मनस्कः च अमेरिकावासी न त्यजेत् यदि सः तस्य वंशस्य मानसिकनैतिकाध्यात्मिकसंस्कृतेः

प्रथमोत्पादनस्य दीप्तिमन्तं प्रकाशं द्रष्टुम् इच्छति यः वंशः स्वस्य वयसः गणनां सहस्रकैः करोति अपि च यां वयं शतकैः कुर्मः। प्रत्येकं मनसः दृष्ट्या तस्य अध्ययनं समृद्धफलदायि अस्ति।

स्वामिना विवेकानन्देन कृतेषु भाषणेषु विख्याततरे भाषणे ते आस्तां ये तेन बोस्टन्नगरे, विश्वख्याते हार्वर्डविश्वविद्यालये च कृते। श्रोतृषु एतयोः भाषणयोः गभीरः परिणामः अभवत्। श्रोतृषु अधिकांशाः बुद्धिमन्तः युवविद्वांसः, विशिष्टाः प्राध्यापकाः, अन्ये बुद्धिमन्तः जनाः च आसन्। हार्वर्ड्विश्वविद्यालये प्राच्यदर्शनशास्त्रस्य प्राध्यापकरूपेण कार्यं करोतु इति प्रस्तावः अपि स्वामिने दत्तः आसीत्। तदनन्तरम् एतादृशः एव एकः प्रस्तावः कोलम्बियाविश्वविद्यालयात् अपि तेन प्राप्तः। अमेरिकायां तस्य कार्यं नैरन्तर्येण प्राचलत्। बहुभिः विद्वत्सभाभिः, गणैः, कुटुम्बैः च सः विभिन्नविषयेषु भाषणानि कर्तुं निमन्त्र्यते स्म। वेदान्तदर्शनं, योगशास्त्रं, हिन्दुधर्मः, भारतस्य रीतिपरम्पराः, भारतीयमतानि इत्येतादृशाः विषयाः भवन्ति स्म। 1894 तमे वर्षे सः न्यूयॉर्कनगरे महत्त्वपूर्णं भाषणद्वयम् अकरोत्। अनन्तरम् अत्रैव तेन वेदान्त सोसायटी ऑफ न्यूयॉर्क इत्यस्याः संस्थायाः आरम्भः कृतः। अत्रैव तस्य प्रसिद्धशिष्येषु अन्यतमया जोसेफाईन-मॅक्लिओड् इत्यनया सः प्रथमवारम् अमिलत्। तस्य केषाञ्चन भक्तानां नामानि अत्र दत्तानि सन्ति - डा. ॲलन डे, मिस्. एस्. एलेन वाल्डो, मिस् मेरी फिलिप्स, प्रोफेसर वायमन्, डा.स्ट्रीट (यः अनन्तरं स्वामिनः सकाशात् संन्यासदीक्षां स्वीकृतवान् स्वामी योगानन्दः इति नाम प्राप्तवान् च), फ्रान्सिस लेगेट्, मिसेस् स्टर्जेस् (अग्रे मिसेस् लेगेट्), डा. एगबर्ट् गर्न्से, तस्य पत्नी च। न्यूयॉर्कराज्ये हडसननदीतरे विद्यमाने रिज्ली मॅनॉर इति लेगेट्महोदयस्य गृहे स्वामी सप्ताहद्वयम् अवसत्।

शिकागोनगरे स्वामिना विवेकानन्देन प्राप्तस्य अभूतपूर्वस्य यशसः वार्ताः 1893 तमे वर्षे नोव्हेम्बरमासतः आरभ्य भारतं प्रति प्राप्ताः। सामान्यतया सर्वे आनन्देन एतस्याः वार्तायाः स्वागतम् अकुर्वन्। 'जगतः अध्यात्मगुरुः' इति तस्य प्रशंसा अभवत्। परन्तु ताभिः वार्ताभिः केचन जनाः खिन्नाः, असूयावन्तः च अभवन्। एतेषां समीपे महत् धनबलं प्रभावजनकं सामर्थ्यं चासीत्। यासु दिनपत्रिकासु तेषां नियन्त्रणम् आसीत् तासु स्वामिना धर्मसंसदि प्राप्तस्य साफल्यस्य निन्दनं तु ते कृतवन्तः एव परन्तु एतदतिरिच्य स्वामिनः जीवनस्य विषये कार्याणां विषये च अवमानकारकम् असत्यं दुष्प्रचारमपि कृतवन्तः। ततोऽधिकं तैः कृतं कुकृत्यं नाम ते अमेरिकायां जनमानसे तस्य प्रभावं न्यूनीकर्तुं तस्य प्रतिमां मलीनीकर्तुं च प्रयत्तवन्तः। स्वामी संन्यासी न अपि तु कापटिकः कश्चन अस्ति इति भावम् अमेरिकायाः दिनपत्रिकासु स्वामिनः प्रशंसकेषु च जनयितुम् अपि ते प्रयत्तवन्तः। सौभाग्येन तेषां निन्द्याः प्रयत्नाः सर्वे व्यर्थाः अभवन्। जनमतं स्वामिनः पक्षे वर्तितम्। तस्य साफल्यस्य निमित्तं समग्रे देशे उत्सवाचरणं प्राचलत्। तस्य अमेरिकादेशीयाः प्रशंसकाः अपि स्वामिनः विरुद्धं

क्रियमाणम् अपायकारकं दुष्प्रचारं स्थगयितुं शक्त्या प्रयत्नान् अकुर्वन्। उदाहरणार्थम्-मिशिगनराज्यस्य भूतपूर्वराज्यपालस्य पत्नी श्रीमती जॉन.जे.बैग्ली इति आसीत्। तस्याः गृहे स्वामी अतिथिरूपेण अवसत्। सा कस्मिंश्चित् पत्रे अलिखत् - 'स्वामिनः परिचयं प्राप्य तेन सह समानगृहे वासेन प्रत्येकं मनुष्यः समीचीनतरः भविष्यति। अमेरिकायाः एकैकोऽपि जनः विवेकानन्दं जानीयात् इति अहम् इच्छामि अपि च भारते यदि एतादृशाः इतोऽपि जनाः सन्ति तर्हि सः देशः तान् अस्मभ्यं प्रेषयतु।'

स्वामिनः विवेकानन्दस्य महत्ता आन्तरिकशक्तिः च सर्वप्रथमं दक्षिणभारतीयैः अभिज्ञाता प्रशस्ता च। तस्य केचन अतिनिष्ठावन्तः शिष्याः दक्षिणभारतीयाः आसन्। अलासिंग पेरुमलः इति तेषु अन्यतमः आसीत्। यदा स्वामिना शिकागोनगरे प्राप्तस्य यशसः वार्ता भारतं प्राप्नोत् तदा अपि सर्वप्रथमं दक्षिणभारते एव तस्य सार्वजनीनसम्माननम् अभवत्। 28-4-1894 इति दिनाङ्के मद्रासनगरे स्वामिनः सत्काराय महती सभा काचित् आयोजिता आसीत्। बहवः विशिष्टाः जनाः तस्याम् उपस्थिताः आसन्। सुब्रह्मण्य-अय्यरः तस्याः सभायाः अध्यक्षः आसीत्। सर रामस्वामी मुदलियारः इति तस्याः सभायाः मुख्यः आयोजकः आसीत्। तदनन्तरं जाता अन्या महत्त्वपूर्णा सभा सप्टेम्बरमासे कोलकातायाम् आसीत्। सर्वविधाभिप्रायवन्तः सामान्यतः चतुस्सहस्रं जनाः तस्यां भागं गृहीतवन्तः। कोलकातानगरस्य प्रसिद्धनागरिकाः अपि तत्र आसन्। राजा प्यारेमोहन मुखर्जी तस्याः अध्यक्षः आसीत्। स्वामिना हिन्दुधर्मस्य भारतीयदर्शनशास्त्रस्य परम्पराणां च निमित्तं यत् महत्कार्यं कृतं तन्निमित्तम् अनेके प्रभावशालिनः जनाः तं प्राशंसन्। 'इण्डियन् नेशन्' इत्यस्य सम्पादकः एन्.एन्. घोषः, सुरेन्द्रनाथ बानर्जी च तयोः भाषणयोः स्वामिनं भृशम् अभिनन्दितवन्तौ। धर्मसंसदि बौद्धमतस्य प्रतिनिधिः यः आसीत् तस्मात् धर्मपालात् अपि विवेकानन्देन अमेरिकायां प्राप्तस्य अनितरसाधारणसाफल्यस्य वार्ता भारतं प्राप्ता। अमेरिकादेशीयैः स्वामिनः यः सत्कारः कृतः तद्विषये सर्वैः हिन्दुभिः अभिमानः अनुभवनीयः इति सः अवोचत्। स्वामिनः भागग्रहणमेव संसदः साफल्याय अधिकतया कारणीभूतम् आसीत्। यद्यपि स्वदेशात् प्राप्ताभिः एतादृग्भिः वार्ताभिः स्वामी हर्षम् अनुभवति स्म तथापि सः कदापि गर्वोन्नतः नाभवत् न वा सन्तोषेण तूष्णीम् उपाविशत्। ये तस्य अपख्यातिं कर्तुम् सर्वाधिकप्रयत्नान् अकुर्वन् तैः सह अपि सः सदयमेव आचरति स्म। एतादृशेषु केनचित् लिखितस्य पुस्तकस्य विषये यदा पत्रिकायां प्रशंसापरः प्रतिस्पन्दः प्रकाशितः तदा स्वामी श्रीमत्यै हेलुवर्यायै प्रेषिते पत्रे अलिखत् - 'मम मित्रस्य पुस्तकस्य विषये उत्तमाभिप्रायस्य दर्शनेन प्रमोदः सञ्जातः। सः महाजनः उत्तमः च अस्ति तथा च अन्यमानवान् बहूपकृतवान् अस्ति।' एतेन पत्रेण स्वामिनः महत्ता करुणामयी उदारमानसिकता च प्रकटिता।

भाषणार्थं क्रियमाणेन निरन्तरप्रवासेन, तस्य समयस्य सतताभियाचनया च यद्यपि

स्वामी अत्यधिकश्रान्तिम् अनुभवन् आसीत् तथापि अमेरिकायां तस्य कार्यम् अन्ववर्तत। ख्रिस्टिन् ग्रीनस्टीडल् इति महिला डेट्रॉइट्नगरे प्रथमवारं तस्य भाषणम् अशृणोत्। अनन्तरकाले भगिनी ख्रिस्टीन् इति नाम्ना सा स्वामिनः प्रसिद्धेषु शिष्येषु अन्यतमा अभवत्। ग्रीनॅक्रे मॅसॅच्युसेट्स् इति स्थाने ह्यूमेन कॉन्फरन्स् इत्येतदर्थं स्वामिनं निमन्त्रितवन्तः। अत्र तेन कतिपयानि महत्त्वपूर्णानि भाषणानि कृतानि। तत्र डा. लेविस् जे. जेम्स इत्यनेन सह तस्य परिचयः अभवत् यः जेम्सवर्यः स्कूल ऑफ कम्पॅरिटिव्ह रिलिजन्स् इत्यस्याः संस्थायाः निदेशकः आसीत् तथा च ब्रूकलिन् एथिकल् असोसिएशन् इत्यस्याः संस्थायाः अध्यक्षः आसीत्। ब्रूकलिन् एथिकल् असोसिएशन् इत्यत्र भाषणमालिकार्थं डा.जेम्सः स्वामिनं निमन्त्रितवान्। स्वामिनः प्रथमभाषणस्य एव सुगभीरः प्रभावः विद्वत्सु वैशिष्ट्यवत्सु श्रोतृषु अभवत्। संन्यासिनः या ख्यातिः तैः श्रुता आसीत् तदपेक्षया सः महत्तरः अस्ति इति तैः सहजतया अङ्गीकृतम्। स्वामिना अत्र कृतानि भाषणानि अमेरिकायां तस्य स्थायिकार्यस्य आरम्भः आसीत्। परन्तु अधुना सः अत्यधिकश्रान्तिं विश्रामस्य अत्यावश्यकतां च अनुभवति स्म। न्यूयॉर्कनगरीया एलिझाबेथ् डचर् इति स्वामिनः शिष्या सेंट लॉरेन्सनदीतटे थाऊझंड आयलॅंड पार्क् इति तस्याः ग्रीष्मकालीने गृहे विश्रामं कर्तुं स्वामिनं प्रार्थितवती। स्वामी तत्र सप्तसप्ताहान् अतिष्ठत्। कतिपयाः अतिसमर्पणभाववन्तः शिष्याः स्वामिनम् अनुसृत्य तत्र अगच्छन्। अत्र तस्य लघुगणस्य निमित्तं स्वामिना यत्पाठनं कृतं तेन ते तस्मिन् भक्तिमन्तः शिष्याः अभवन्। मेरी लुईस्, लिओन् लॅन्ड्सबर्ग इति तेषु द्वौ संन्यासाश्रमं प्रविष्टवन्तौ। अभयानन्दा कृपानन्दः इति क्रमशः तयोः नामकरणम् अभवत्। थाऊझंड आयलॅंड पार्क् इत्यत्र यापिताः सप्त-सप्ताहाः विवेकानन्दस्य जीवनस्य स्मरणार्हः कालः आसीत्। 'मम सर्वोत्तमा क्षमता तत्र प्रकटिता' इति स्वामिना स्वयमेव कथितम्। खेत्रीस्थानस्य राज्ञे प्रेषिते पत्रे सः अलिखत् - 'एतस्मिन् देशे मया यद् बीजम् उप्तं तस्य सस्यं तु जातम् अस्ति अपि च अचिरादेव तद् वृक्षस्थितिं प्राप्स्यति इति अहम् अपेक्षे। जनानां कतिपयशतानि मम अनुयायिनः जाताः सन्ति। केभ्यश्चित् संन्यासदीक्षां दत्त्वा अत्रत्यं कार्यं तेभ्यः समर्प्य अहं भारतम् आगमिष्यामि।' स्वामिनः स्वप्नः यथार्थतां प्राप्नोत्। एतं विषयम् अङ्गीकुर्वन् जॉन. वाय्. फेन्टनः एनसायक्लोपिडिया ऑफ द अमेरिकन् रिलिजियस् एक्सपिरियन्स् इत्यस्मिन् अलिखत् - विवेकानन्देन आरब्धा वेदान्त सोसायटी इति संस्था 'भारतस्य अध्यात्मसमृद्धिं' प्रददाति स्म। अमेरिकावासिनां दृष्ट्या तस्मिन् विषये 'विशिष्टं किञ्चित् आकर्षणम् आसीत्'। फेन्टनः अग्रे अलिखत् यत् वेदान्त सोसायटी इत्यस्याः मूलधार्मिककल्पनाः एव अन्य हिन्दुधर्मप्रचारान्दोलकैः अनुस्रियन्ते। वेदान्तसंस्थायाः कार्यपद्धतिः एव अमेरिकादेशे हिन्दुमतसम्बद्धानाम् अन्यनिर्यातानाम् आदर्शा अभवत्।

थाउझंड आयलॅंड पार्कतः प्रत्यागमनात् परम् अचिरादेव विवेकानन्दः नौकायानेन

युरोपं प्रति गमनं निश्चितवान्। ये जनाः पूर्वं तेन सह मिलितवन्तः आसन् तं बहु इच्छन्ति स्म च तेभ्यः सः वैयक्तिकनिमन्त्रणानि बहूनि प्राप्तवान् आसीत्। स्वामिनः दृष्ट्या एतादृशं निमन्त्रणं नाम 'दिव्यम् आह्वानम्' आसीत् यतः स्वस्य कार्यस्य इङ्ग्लण्डं प्रति नयनस्य आन्तरिकीम् इच्छां सः अनुभवन् आसीत्। मम जीवनकार्यं कर्तुं मम समीपे बहुसमयः नावशिष्टः इति पूर्वाशङ्कां काञ्चित् अपि सः अनुभवन् आसीत्। 17-8-1895 इति दिनाङ्के सः युरोपं प्रति प्रातिष्ठत। एकं पक्षं यावत् सः पॅरिसनगरे अतिष्ठत्। तस्य नगरस्य अनेकानि ऐतिहासिकस्थानानि, रम्यां प्रकृतिं च पश्यतः अतिविशिष्टजनैः सह मिलतः च तस्य समयः अत्यन्तानन्देन अतीतः।

पॅरिसतः सः लण्डननगरम् अगच्छत्। मासद्वयात् अधिकं समयम् इङ्ग्लण्डदेशे यापयित्वा 1895 तमस्य वर्षस्य डिसेम्बरमासस्य पूर्वार्धे सः अमेरिकां प्रत्यागच्छत्। इङ्ग्लण्डदेशे तेन तादृशं प्रचण्डं साफल्यं प्राप्तं यस्य तेनापि कदापि कल्पना न कृता आसीत्। ब्रिटिशजनाः भारतीयं संन्यासिनं कञ्चन प्रेम्णा स्वागतीकर्तुं प्रायः न इच्छेयुः, यथार्थतया तं श्रोतुं न इच्छेयुः इति तस्य मनसि आशङ्का आसीत्। परन्तु यत्र यत्र सः अगच्छत् तत्र तत्र तस्य उत्साहेन स्वागतम् अभवत्, श्रोतारः अपि उत्सुकतया तम् अशृण्वन् इति दर्शनेन सः सुखदाश्चर्यान्वितः जातः। लण्डननगरे 'आत्मज्ञानम्' इति तस्य प्रथमभाषणम् अतिसफलम् आसीत्। जनाः मन्त्रमुग्धाः अभवन्। 'सः श्रोतृन् विद्युत्प्रवाहान्वितान् अकरोत्' इति कश्चन अवदत्। द स्टॅन्डर्ड, द लन्डन डेली क्रॉनिकल, वेस्टमिनिस्टर गॅझेट इति मुख्यासु दिनपत्रिकासु विवेकानन्दस्य स्तुत्या पूर्णानि वृत्तानि प्रकाशितानि। कश्चन वृत्तपत्रप्रतिनिधिः विवेकानन्देन सह मेलनात् परम् अलिखत् - 'तदनन्तरम् अद्यावधि यैः सह मेलनेन अहं सम्मानितः अभवं तादृशेषु पुरुषेषु यः यथार्थतमः पुरुषः आसीत् तम् अहम् आपृष्टवान्।'

10-11-1895 इति दिनाङ्के सीसम् क्लब् इत्यत्र यन्मेलनम् आसीत् तद् सर्वाधिकस्मरणार्हम् आसीत्। सुश्रीः मार्गरेट् नोबल् इति काचित् तत्र उपस्थिता आसीत्। 1867 तमे वर्षे नॉर्दर्न-आयर्लंड इत्यत्र तस्याः जन्म अभवत्। तस्याः पितामहः पिता च प्रोटेस्टन्ट् मन्त्रिणौ आस्तां यौ आयर्लंडदेशस्य स्वातन्त्र्यान्दोलने सक्रियं भागं स्व्यकुरुताम्। यद्यपि स्वामिनः विवेकानन्दस्य दिव्यदर्शनेन कोमलाचरणेन, विद्वत्तया, गभीराध्यात्मिकतया, चुम्बकीयव्यक्तित्वेन च सा गभीरतया प्रभाविता आसीत् तथापि स्वामिनं गुरुरूपेण स्वीकर्तुं तस्याः महान् समयः आवश्यकः अभवत्। सा तं 'मास्टर्' इति निर्दिशति स्म। यथा सर्वे जानन्ति तथा अनन्तरकाले तस्यै भगिनी निवेदिता इति नाम दत्तम्। सा भारतम् आगतवती। सा तस्याः शिष्टं जीवनं गुरोः आदेशानुसारं भारतस्य सम्पूर्णजागरणाय निःस्वार्थतया सेवां कुर्वती अयापयत्। सा यथार्थतया भारतीयानां भगिनी आसीत् ये च तां स्नेहेन भगिनी निवेदिता इति वदन्ति स्म। सा यथार्थरूपेण भारतमातुः पुत्री अपि आसीत्। रवीन्द्रनाथठाकुरः तस्याः वर्णनं 'लोकमाता'

इति शब्देन अकरोत्। अद्य भगिनी निवेदिता इति नाम भारते सर्वज्ञातम् अस्ति।

स्वामी सन्तुष्टेन मनसा इङ्ग्लण्डम् अत्यजत्। भारते कस्मैचित् शिष्याय प्रेषिते पत्रे तेन स्वभावनाः एवं प्रकटिताः - 'इङ्ग्लण्डदेशे मम कार्यं वस्तुतः अतिशोभनम् अस्ति। अग्रिमे सप्ताहे मया इतः गन्तव्यम्। ते अतिदुःखिताः सन्ति।' स्वामिनः भाषणानां परिणामस्य विषये कश्चन वृत्तपत्रप्रतिनिधिः अलिखत् - 'आङ्ग्लभाषिणां वंशे भारतसम्बद्धे यां प्रीतिम् अनुकम्पां च स्वामी सृजन् अस्ति सा भारतस्य प्रगत्यर्थम् अवश्यमेव शक्तिस्तम्भतुल्या भविष्यति।'

6-12-1895 इति दिनाङ्के स्वामी अमेरिकां प्राप्नोत्। तस्य अनुपस्थितौ तस्य शिष्यैः तस्य कार्यम् अनुवर्तितम् आसीत्। स्वामी पुनः कार्यम् आरभत। स्वस्य आरोग्यस्य सौविध्यानां च चिन्ताम् अकृत्वा सः विभिन्नस्थानानि गत्वा भाषणानि अकरोत्। एतस्मिन् अवधौ तेन अनेकानि व्याख्यानानि भाषणानि च कृतानि येषां महत्त्वं वर्णयितुम् अशक्यम्। एतेषु भाषणेषु अनेकांशानाम् अत्युत्तमं स्पष्टीकरणं व्याख्या च कृता आसीत्। स्वामी सामान्यतया लिखितटिप्पणीं विना एव भाषते स्म। अनन्तरमपि टिप्पणीलेखनाय तस्य कदाचिदेव समयः भवति स्म। सौभाग्येन जे.जे. गुडविन् इति लघुलेखकः तस्य भाषणानां टिप्पणीलेखनाय नियुक्तः आसीत्। सः अतीव प्रभाविशैल्या भक्त्या च तत्कार्यम् अकरोत्। अनन्तरकाले सः विवेकानन्दस्य भक्तः अभवत्, तेन सह अमेरिकां, युरोपखण्डं भारतं च अगच्छत्। यदि गुडविन् नाभविष्यत् तर्हि विवेकानन्दस्य लेखनानि नष्टानि अभविष्यन्। एतेन भारतीयवाङ्मयस्य वैश्विकवाङ्मयस्य च विशेषतया दर्शनधर्मयोः क्षेत्रयोः महती हानिः अभविष्यत्।

अमेरिकायां स्वामिनः कार्यं स्थानिकपत्रिकाभिः सम्यगेव प्रशस्तम्। द न्यूयॉर्क् हेराल्डपत्रिकायां लिखितम् आसीत् यत् 'अमेरिकायां विवेकानन्दस्य प्रयत्नाः पर्याप्तप्रमाणेन सफलाः सन्ति' इति। शिक्षाक्षेत्रस्य अत्युन्नतवर्तुलेषु अपि अमेरिकादेशीयेषु विद्वत्सु तस्य प्रभावस्य उल्लेखः अभवत्। हार्वर्ड डिव्हिनिटि स्कूल् इत्यस्य रेव्हरण्ड सी.सी. एव्हरेट् अलिखत् - विवेकानन्देन स्वविषये स्वस्य कार्यस्य विषये च महती रुचिः उत्पादिता अस्ति। हिन्दुविचारः इति विभागापेक्षया आकर्षकतराः अध्ययनविभागाः प्रायः एव केचन स्युः वेदान्तव्यवस्थां याम् अधिकाः जनाः सुदूराम् अवास्तविकीं च मन्यन्ते तस्याः केनचित् सजीवेन अत्यधिकबुद्धिमता जनेन क्रियमाणं प्रातिनिध्यं दृष्ट्वा मनः महान्तं प्रमोदम् अनुभवति... एकत्वस्य सत्यस्य वास्तविकता या अस्ति तां पौरस्त्याः अस्मान् बोधयितुं शक्नुवन्ति तथा च तत्कार्यं विवेकानन्दः अतीवपरिणामकारकशैल्या अकरोत् इति वयं तस्य सकार्तज्ञ्यम् ऋणिनः स्मः।' पूर्वपश्चिमयोर्मध्ये कल्पनानाम् आदानप्रदानं स्यादिति विवेकानन्दः सस्नेहम् इच्छति स्म। सः साफल्यं प्राप्नुवन् आसीदिति प्रमाणितं जातमेव।

स्वामी इङ्ग्लण्डतः भारतात् च बहूनि पत्राणि प्राप्नुवन् आसीत् येषु सः प्रत्यागत्य

तस्य कार्यम् अग्रे अनुवर्तयेत् इति उत्कटा प्रार्थना भवति स्म। सः स्वयमपि भारतं प्रतिगन्तुं भृशं वाञ्छति स्म। इङ्ग्लण्डदेशे तेन आरब्धं कार्यम् अवरोधं विना विकसेत् इति व्यवस्थाम् अपि सः कर्तुम् इच्छति स्म। तेन आरब्धस्य कार्यस्य दायित्वं स्वीकर्तुं लण्डनम् आगन्तुं सः पूर्वमेव कञ्चन गुरुबन्धुं प्रार्थितवान् आसीत्।

15-4-1896 इति दिनाङ्के स्वामी नौकया इङ्ग्लण्डं प्रति प्रातिष्ठत। अत्र तस्य जीवनस्य दीप्तिमान् अध्यायः कश्चन समाप्तः अभवत्।

1896 तमे वर्षे सामान्यतया मासत्रयं यावत् स्वामी लण्डननगरे अवसत्। एषः अवधिः अतीवकार्यव्यापृत्या श्रान्त्या च अतीतः। भाषणानि, चर्चाः, साक्षात्काराः, लघुगणमेलनानि च क्रमशः प्रावर्तन्त। यत्र सः अगच्छत् येन सह अमिलत् च तत्र तस्मिन् च तस्य महान् प्रभावः भवति स्म। महान् जर्मनसंस्कृतज्ञः प्राच्यशास्त्रविद् मॅक्समूलरः तस्मिन् समये इङ्ग्लण्डदेशे ऑक्सफोर्डविश्वविद्यालये प्राध्यापकः आसीत्। तेन सह स्वामिविवेकानन्दस्य मेलनं स्मृत्यर्हं भावपूर्णं चासीत्। मॅक्समूलरेण रामकृष्णस्य विषये 'अ रियल् महात्मन्' इति लेखः ततः पूर्वमेव प्रकाशितः आसीत्। विवेकानन्दः तं लेखम् अत्यन्तम् इष्टवान्। रामकृष्णस्य साक्षात् शिष्येण केनचित् मेलनाय मॅक्समूलरः अत्याकुलः आसीत्। 28-5-1896 इति दिनाङ्के मॅक्समूलरस्य ऑक्सफोर्डस्थे वासस्थाने द्वौ अमिलताम्। ब्राह्मसमाजस्य नायकस्य केशवचन्द्रसेनस्य जीवने यानि महापरिवर्तनानि जातानि तेषां पृष्ठतः का शक्तिः आसीत् इति मॅक्समूलरः अपृच्छत्। रामकृष्णं सहस्रशः जनाः भजन्ते इति उत्तरं विवेकानन्दः अवदत्। 'सः नो चेत् कः भजनीयः? इति मॅक्समूलरः प्रत्युत्तरम् अवदत्। सः ऑक्सफोर्डस्य अनेकान् महाविद्यालयान् सुख्यातं बोडलेनग्रन्थालयं च स्वामिनं प्रादर्शयत्। तौ एकत्र भोजनं कृतवन्तौ। तदनन्तरं मॅक्समूलरः स्वामिनं रेलस्थानकं प्रति प्रापयत्। एतत्सर्वं सः किमर्थं कृतवान् इति विषयं वर्णयन् सः अकथयत् - परमहंसरामकृष्णस्य शिष्येण सह मेलनं प्रतिदिनं तु न भवति खलु!' यः न केवलः विद्वान् अस्ति अपि तु तादृशः आत्मा अस्ति यः प्रतिदिनं ब्रह्मणा सह ऐक्यस्य अनुभवं प्राप्नोति इति तादृशेन केनचित् मिलित्वा विवेकानन्दः अत्यन्तभावुकः जातः। मॅक्समूलरस्य भारतप्रेम्णा अपि स्वामी प्रभावितः। अतिविशिष्टेन अतिक्रियाशीलेन च मनसा युक्तः मॅक्समूलरः पञ्चाशत्तः अधिकवर्षाणि भारतीयविचारजगति जीवितवान् विचरितवान् च ...। विवेकानन्दः मॅक्समूलरम् अपृच्छत् - भवान् भारतं कदा आगमिष्यति? विवेकानन्दः लिखति - वृद्धस्य ऋषेः मुखं प्रकाशमयम् अभवत्, नेत्रे अश्रुबिन्दुः उत्पन्नः इव आसीत्। शनैः शिरः कम्पयन् तस्य मुखात् मन्दं शब्दाः निःसृताः - 'तदा अहं न प्रत्यागच्छेयम्। भवता भारते एव मम अन्तिमक्रियाः करणीयाः भवेयुः।' सः महान् पण्डितः कदापि भारतं नागच्छत्। तयोः द्वयोः पत्रव्यवहारः आसीत्। दार्शनिकविषयेषु मतभेदेषु सत्सु अपि तयोः उत्तमं सख्यम् आसीत्।

इङ्ग्लण्डदेशे कॅप्टन् जेम्स हेन्री सेवियर् इत्यस्य तस्य पत्न्याः च स्वामिना सह

परिचयः अभवत्। तम् इष्टवन्तौ तौ अचिरादेव तं गुरुरूपेण पुत्ररूपेण च स्वीकृतवन्तौ। स्वामिनः आमन्त्रणम् अङ्गीकृत्य अनन्तरं तौ भारतम् आगत्य स्वामिनः कार्यस्य पूर्त्यर्थं जीवनार्पणं कृतवन्तौ। अवकाशार्थं स्विट्झर्लण्डं प्रति आगमनाय निमन्त्रणानि स्वामिना प्राप्तानि आसन्। तस्य क्षीयमाणस्य आरोग्यस्य दृष्ट्या विश्रान्तिः आवश्यकी एव आसीत्। जगतः सुन्दरतमेषु देशेषु अन्यतमः इति यस्य गणना भवति तं स्विट्झर्लण्डदेशं द्रष्टुं स्वामी अपि अत्युत्सुकः आसीत्। सेवियर्दम्पती हेन्रीएटा म्यूलर च तेन सह गतवन्तः। हिमाच्छन्नशिखरैः जलाशयैः च युक्तस्य तस्य देशस्य अतिरमणीयप्रकृतेः दर्शनेन स्वामी अतिप्रमुदितः। आल्प्सपर्वतैः अभिमुग्धः स्वामी महता उत्साहेन पर्वतारोहणम् अकरोत्। हिमालयस्य हृत्स्थाने मठनिर्माणस्य विचारः प्रथमवारं स्वामिनः मनसि अत्रैव उत्पन्नः। अग्रे यदा अल्मोराजनपदे 1899 तमे वर्षे सेवियर्सदम्पत्योः साहाय्येन मायावत्याम् अद्वैताश्रमस्य स्थापना अभवत् तदा सः स्वप्नः याथार्थ्यं प्रति गतः। स्विट्झर्लण्डमध्ये अनेकानि स्थानानि स्वामिना दृष्टानि किन्तु अप्पर होनव्हॅलीस्थितस्य सासफे इति ग्रामस्य प्राकृतिकसौन्दर्यं स्वामिनः मनः अहरत्। जीवनस्य सर्वाधिकप्रकाशमयानाम् अध्यात्मिकक्षणानाम् अनुभवः स्वामिनः अत्रैव सञ्जातः। स्वामिनः मनोभावः गभीराध्ययनस्य, आन्तरिकविश्लेषणस्य च आसीत्।

स्विट्झर्लण्डतः विवेकानन्दः जर्मनीम् अगच्छत्। हाईडल्बर्ग इति प्राचीननगरं तत्रत्यम् ऐतिहासिकं विश्वविद्यालयं च दृष्ट्वा सः प्रभावितः। जर्मनीदेशे सः कीलविश्वविद्यालयस्य दार्शनिकेन सुख्यातेन जर्मनीदेशीयेन प्राच्यशास्त्रविदुषा प्राध्यापकेन पॉल डॉयसन् इत्यनेन अमिलत्। द्वौ अपि अन्योन्यम् इष्टवन्तौ। तयोः मेलनम् अतिसद्भावपूर्णम् आसीत् यस्मिन् प्रेरणास्पदानां कल्पनानाम् आदानप्रदानम् अभवत्। डॉयसन् स्वामिनम् अकथयत् यत् अध्यात्मस्य उत्सेकं प्रतिगन्तुम् आन्दोलनमेकम् आरब्धम् अस्ति। एतेन आन्दोलनेन प्रायः भविष्यत्काले भारतदेशः जगतः अनेकदेशानाम् अध्यात्मिकनायकः भविष्यति यस्य च पृथिव्याम् उन्नततमः महत्तमः च प्रभावः भविष्यति।' स्वामिना डॉयसनेन सह सुदीर्घः समयः यापितः। तेन समीपस्थानि बहूनि आकर्षकाणि स्थानानि स्वामिने प्रदर्शितानि। तयोर्मध्ये उत्तमः सख्यभावः उत्पन्नः। अन्यानि कानिचन जर्मनदेशीयानि नगराणि दृष्ट्वा 1896 तमे वर्षे सप्टेम्बरमासे स्वामी इङ्ग्लण्डं प्रत्यागच्छत्।

लण्डननगरे स्वामी पुनः कार्यम् आरब्धवान्। सः व्याख्यानानि करोति स्म, णशः कक्ष्याः चालयति स्म, बहुभिः महत्त्वपूर्णजनैः सह चर्चात्मकमेलनानि करोति स्म च। तस्य भाषणानां कक्ष्याणां च निमित्तम् आगन्तूणां संख्या वर्धमाना एव आसीत्। सन्तुष्टः स्वामी पत्रे अलिखत् - 'अत्र इङ्ग्लण्डदेशे कार्याणि समीचीनतया प्रचलन्ति इत्येषः लाभदायिविषयः अस्ति। कार्यं केवलं लोकप्रियं न अपि तु आदरणीयम् अस्ति।' एवं सत्यपि सम्पूर्णावधौ तस्य मनः भारते एव आसीत्। तस्य गुरुबन्धूनां कार्याणि

कथं प्रचलन्ति, श्रीरामकृष्णस्य सन्देशः जनान् प्रति कथं नीयमानः अस्ति, तस्य वास्तविकजीवने क्रियान्वयनाय कीदृशः प्रयत्नः क्रियमाणः अस्ति इत्यादीन् विषयान् आधारीकृत्य आकुलाः पृच्छाः सः अकरोत्। सः तेभ्यः उपदेशान् सूचनाः च प्रेषयन् आसीत्। क्रेम्ब्रिजमध्ये द्वाभ्यां विख्यातभारतीयाभ्यां सह मेलनेन सः अतीव सन्तुष्टः। तौ द्वौ आस्ताम् - राजपुत्रः रणजितसिंहः यः विख्यातक्रिकेटक्रीडालुः आसीत् तथा च अतुलचन्द्र चटर्जी यः तीक्ष्णबुद्धिमान् विद्वान् आसीत्। कस्मिन् अपि क्षेत्रे भारतीयानां साफल्यं दृष्टवान् स्वामी तद्विषये महतीं रुचिं गर्वं च अनुभवति स्म। कस्मिंश्चित् रात्रिभोजने पानात् पूर्वं भारताय धन्यवादसमर्पणाय क्रियमाणे कथने सः अत्यन्ताशया अवदत् - 'वस्तूनि उत्तिष्ठन्ति नष्टानि भवन्ति च। उन्नत्यवनती समग्रजगति व्याप्ते स्तः। यद्यपि अद्य भारतस्य अधः पतनं जातमस्ति तथापि तस्य उन्नतिः निश्चिता एव।' प्रोत्साहनपरस्य कोलाहलस्य मध्ये एव स्वामी स्वीयं विश्वासं पुनः प्राकटयत् - अवसादस्य अधः पतनस्य अवधिः इतः पूर्वम् अपि आसीत्, परन्तु दीर्घावधौ भारतदेशः सदैव जयं प्राप्नोत्, भविष्यत्काले अपि पुनरेकवारं तथैव भविष्यति।' विवेकानन्दस्य एतद् धैर्यपूर्णं चिन्तनमेव भारतीययुवजनानाम् इष्टम् अभवत्, देशभक्तेः प्रखरभावनां तेषु अपूरयत् च।

भारतं प्रति गमनस्य निश्चयः विवेकान्देन कृतः एव आसीत्। सेवियर्दम्पती गुडविनः च भारतं प्रति नेतव्याः इति तस्य योजना आसीत्। नेपल्सतः सिलोनं प्रति नौकायानेन गमनं निश्चितम्। डिसेम्बरमासस्य चतुर्दशदिनाङ्के सः अन्तिमभाषणम् अकरोत्। तस्य मेलनस्य विषये 'इण्डियन् मिरर' इत्यस्य प्रतिनिधिः अलिखत् यत् इङ्ग्लण्डदेशे विवेकानन्दस्य कार्यं जनमनसि कामपि दुष्टभावनां विशिष्टमतवादं वा न अजनयत्। सः विवरणम् अकरोत् - एतस्य कारणं सरलमस्ति, तस्य शक्तिः च महती अस्ति। स्वामी विशिष्टमतवादी न। सः धर्मस्य संवर्धकः अस्ति, एकस्य कस्यचित् मतस्य न। धर्मस्य विशालक्षेत्रे एकैकस्य बिन्दोः प्रतिपादकाः तेन सह कलहार्थं किमपि न प्राप्नुवन्ति...'

लण्डनतः प्रस्थानतः पूर्वदिने तस्मिन् नगरे तस्य अतीवभावपूर्णः आप्रच्छनकार्यक्रमः अभवत्। सुदूरतः जनाः तत्कार्यक्रमार्थम् आगताः। एरिक् हॅमन्डः यः तद्दिनस्य कार्यक्रमं स्वयम् अपश्यत् सः अलिखत् - 'अनेके जिह्वाबन्धनम् इव अनुभवन्तः मौनम् आसन्। तेषां हृदयानि खिन्नानि आसन्। केषाञ्चन नेत्रयोः अश्रुबिन्दवः उत्पन्नप्रायाः आसन्। बहिः यः खेदः अन्धकारः च व्याप्तः आसीत् सः अन्तर्भागस्य खेदान्धकाराभ्यां तीव्रतरः जातः आसीत्। एकः एव आकारः, एका एव व्यक्तिः प्रकाशमानस्य पीतवर्णस्य वस्त्राणि धृत्वा दुःखेन सह युद्ध्वा तद् पराजित्य अटति स्म। सूर्यप्रकाशस्य सजीवकिरणः इव स्वामी जनेषु सञ्चरन् आसीत्।'

विवेकानन्दः तस्य सहप्रवासिनः च रेलयानेन नेपल्सतः गमनसमये मार्गे मिलन,

पिसा, फ्लोरेन्स, रोम इत्यादीनि इटलीदेशीयानि स्थानानि अपश्यन्। विवेकानन्दः य उत्कटः इतिहासपाठकः आसीत्, मानवीयसभ्यतानां विकासस्य, ज्ञानस्य नवसृष्टेः च क्षेत्रे मानवेन कृतसाधनानां च विषये अतीवरुचिमान् च आसीत् सः इटलीदेशस्य मनोहारिणः ऐतिहासिकनिधीन्, चित्राणि, शिल्पानि, भवनानि च सश्लाघम् अपश्यत्।

30-12-1896 इति दिनाङ्के नेपल्सतः स्वामी विवेकानन्दः नौकायानेन प्रस्थितः। प्रिन्झ रिजेन्ट ल्युईट्पोल्ड इत्याख्या सा नौका 1897 तमे वर्षे जनवरीमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के कोलम्बोनगरं प्राप्नोत्।

गृहागमनम्

विवेकानन्दः आगमिष्यति इति वार्तया कोलम्बोनगरे अत्यन्तानन्दस्य उत्साहस्य च वातावरणं प्रसृतम्। यदा सः यानात् अवतीर्णः तदा शतशः जनाः आनन्दादरयोः अभूतपूर्व प्रकटनं कुर्वन्तः तस्मै स्वागतम् अकथयन्। कोलम्बोस्वागतसमित्या कृते सम्बोधने सः हिन्दुधर्मस्य अध्यात्मस्य च पश्चिमजगति सुष्ठु प्रतिपादिका दैवी शक्तिः इति प्रशस्तः। कोलम्बोनगरे यत्र सः उषितवान् तत्स्थानं तीर्थस्थानम् इव सञ्जातम्। तदनन्तरं तस्य स्थानस्य 'विवेकानन्द लॉज' इति नाम अभवत्। कॅन्डी तथा च जाफना इति नगरयोः अपि कोलम्बोनगरवदेव स्वागतं तेन प्राप्तम्। जाफनानगरे जाते कार्यक्रमे जनानां संख्याधिक्यत्वात् शतशः जनैः सभागृहात बहिः स्थातव्यम् अभवत्। तत्र हिन्दवः, बौद्धाः, क्रैस्तवाः, मुस्लिमाः, अन्यमतीयाः च जनाः उपस्थिताः। पश्चिमे स्वामिना प्राप्तेन यशसा प्रजानां सर्वविभागीयाः जनाः प्रेरणां प्राप्नुवन् इति स्पष्टमेव। जनाः स्वामिनि आदरस्नेहयोः तादृशीं वृष्टिम् अकुर्वन् यत् तस्य सहचरः कश्चन अवदत् - 'यदि सः सिलोने ततोऽधिकम् अस्थास्यत् तर्हि जनानां दयया एव सः मारितः अभविष्यत्।'

अन्ते 26-1-1897 इति दिनाङ्के स्वामी भारतस्य समुद्रतटं प्राप्नोत्। पाम्बन् रोड्स् इत्यत्र तस्य आगमनानन्तरं रामनाडस्य राजा तस्मै प्रथमं स्वागतं व्याहरत्। तस्य आगमनेन स्वामिना विशिष्टानन्दः अनुभूतः यतः सः राजा एव स्वामी पश्चिमं गच्छेत् इति प्रथमवारं सूचितवान् आसीत्। पाम्बने जनाः स्वेच्छया यादृशेन असीमोत्साहेन हर्षोन्मादेन च स्वामिनं स्वागतीकृतवन्तः सा घटना तु कल्पनालोकस्य कथा काचित् इव एव आसीत्। पश्चिमे प्राप्तसाफल्यः विवेकानन्दः भारतभूमौ यत्र प्रथमवारं पदं निहितवान् तस्मिन् स्थाने रामनाडस्य राजा विजयस्मारकमेकं निर्मापितवान्। समग्रदक्षिणभारते स्नेहमयः निरन्तरः अधिकारभावः कश्चन आसीत्। प्रत्येकं भागः अस्माकं प्रदेशे तस्य आगमनस्य आद्यता अस्ति इति वदति स्म। जनाः तस्य विषये यथार्थस्य आदरभावस्य प्रशंसाभावस्य च यत् अमर्यादितं प्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म तस्य

प्रतिस्पन्दनाय तेन बहूनि नगराणि कार्यक्रमान् च गत्वा भाषणानि करणीयानि अभवन्। एवं कुर्वन् सः फेब्रवरीमासस्य षष्ठे दिनाङ्के मद्रासं प्राप्नोत्।

मद्रासनगरे स्वामिनः यादृशम् अत्युत्तमं स्वागतम् अभवत् तादृशं तेन नगरेण अदृष्टपूर्वम् आसीत्। यः 'राष्ट्रनायकः' पाश्चात्त्यजगत् जित्वा चतुर्णां वर्षाणाम् अनन्तरं प्रत्यागतः आसीत् तद्विषये आदरं प्रकटयितुं सम्पूर्णनगरं निरन्तरोत्सवभावेन उद्दीप्तम् आसीत्। यद्यपि एतद् स्वागतम् अद्भुतम् आसीत् तथापि स्वामिनः शारीरकस्थितिः अतिश्रान्तावस्थायाः आसीत्। सः कोलकातां तन्नगरं प्रतिगन्तुं कामयते स्म यत्र तस्य वर्धनम् अभवत् यत्र च तस्य गुरुबन्धवः तेषां नायकस्य प्रतिस्वीकरणाय प्रतीक्षारताः आसन्। वस्तुतः पश्यामः चेत् स्वामी उपसप्तवर्षाणाम् अनन्तरं गृहम् आगच्छन् आसीत्। सः 1890 तमे वर्षे भ्रमणाय मठम् अत्यजत्। तथापि असंख्यानां भक्तानां प्रशंसकानां जनानां च इच्छापूर्त्यर्थं तेन मद्रासनगरे बहूनि दिनानि यापनीयानि अभवन्। यः स्वामिनं तस्य कार्यं च बहु श्लाघते स्म तस्य बाल-गङ्गाधर-तिलकस्य पुणेनगरं प्रति आगमनस्य निमन्त्रणं स्वामी स्वीकर्तुं न अशक्नोत्। परन्तु मद्रास्नगरे यापितानि एतानि दिनानि स्वामिनः जीवनस्य सुफलदायिदिनानि अभवन्। एतस्मिन् तस्य जीवनस्य महत्त्वपूर्णतमानि भाषणानि तेन कृतानि। मम प्रचारयोजना, भारतस्य ऋषयः, भारतीयजीवने वेदान्ततत्त्वानां प्रयोगः, भारतस्य भविष्यत्कालः, अस्माकं सम्मुखे विद्यमानं कार्यम् इत्येतेषु विषयेषु भाषमाणस्य तस्य सर्वोत्तमक्षमता प्रकटिता।

नौकायानेन कोलकातां प्रति प्रस्थितः स्वामी (कोलकातासमीपस्थं) बजबज इति स्थानं फेब्रवरीमासस्य अष्टादशदिनाङ्के प्राप्नोत्। अग्रिमदिने सः कोलकातां गन्तुं रेलयाने उपाविशत्। सियालदाहरेलस्थानके तस्य जातं स्वागतं तथा च तदनन्तरं यज्जातं तस्य कल्पनां कर्तुं काठिन्यं न स्यात् कस्यचिदपि राजकुटुम्बस्य शोभाबजारस्थे राजभवने तस्य प्रचण्डस्वागतम् अभवत्। तस्मिन् कार्यक्रमे शतशः जनाः उपस्थिताः आसन्। यः जगति मातृभूमेः औन्नत्यम् अवर्धयत्, भारतस्य नष्टां प्रतिष्ठां प्रत्यानयत् सः 'भारतस्य दूतः' इति तस्य प्रशंसा अभवत्। प्रत्युत्तररूपेण स्वामी अकथयत् - हे भ्रातरः अहं भवतां सम्मुखे संन्यासिरूपेण न, बोधकरूपेण न अपि तु तस्य कोलकाताबालस्य रूपेण आगतः अस्मि यं भवन्तः जानन्ति स्म। धर्मसंसद् इति महत्प्रकरणम् आसीत् इति तु निःसंशयं कथयितुं शक्यते, किन्तु तत्तु द्वारमात्रम् आसीत्। सः भावनाभिः परिपूर्णतया रामकृष्णस्य उल्लेखं - 'यस्मात् अहं सर्वमपि अधीतवान् सः मम गुरुः, मम स्वामी, मम नायकः, मम आदर्शः, मम जीवनदेवः इत्यकरोत्। अन्ते भारतीयानां साक्षात् आह्वानम् अकरोत् सः - 'विस्तारः जीवनस्य चिह्नम् अस्ति। वयम् अवश्यं बहिः गच्छेम, विस्तरेम, सजीवत्वं प्रदर्शयेम नो चेत् अधोगतिं दुरवस्थां च प्राप्य म्रियेमहि।' सः साग्रहम् अकथयत् - भारतेन पश्चिमतः बहवः विषयाः पठनीयाः सन्ति किन्तु समकाले भारतस्य समीपे दातुमपि बहवः विषयाः सन्ति। तेषु महत्त्वपूर्णतमः

विषयः अस्ति भारतस्य अध्यात्मशास्त्रम् ।' भारतस्य युवकान् सः अकथयत् - 'उत्तिष्ठत, जाग्रत यतः समयः सुफलदायी अस्ति ।' कोलकातानगरं स्वामिनः विवेकानन्दस्य निमित्तम् उत्साहस्य ज्वरेण ग्रस्तम् इव आसीत् ।

पञ्चवर्षाणाम् अनन्तरं विवेकानन्दः भारतं प्रत्यागच्छत् । यदा सः अमेरिकाम् अगच्छत् तदा सः अख्यातः युवसंन्यासिमात्रम् आसीत् । केवलाः केचन जनाः ये तस्य परिचयं प्राप्तवन्तः आसन् ते एव तस्मिन् विद्यमानं शक्तिस्रोतः, तस्य सुप्तक्षमताः च स्वल्पं जानन्ति स्म । सः भारतस्य राष्ट्रनायकरूपेण, मार्गदर्शकरूपेण च प्रत्यागतः । 1892 तमस्य वर्षस्य विवेकानन्दः 1897 तमस्य वर्षस्य विवेकानन्दात् कथं भिन्नः आसीत् इति प्रश्नः मद्रासस्य के.एस्.रामस्वामिशास्त्रिणः मनसि उत्पन्नः । तस्य स्मरणेषु सः अलिखत् - 1892 तमे वर्षे एवं भासते स्म यत् दैवेन सह तस्य मेलनं निश्चितम् अस्ति किन्तु तद् कदा, कुत्र, कथं च भविष्यति इति सः न जानाति स्म । किन्तु 1897 तमे वर्षे तस्य दैवमेलनम् अभवत् तथा च तस्य जीवनकार्यं किमस्ति, तत्पूर्णं भविष्यति च इति तस्य ज्ञानम् अस्ति इव सः दृश्यते स्म । तेन पूर्वनिश्चिते पथि सः अस्खलिततया चलन् आज्ञाः यच्छन् च अगच्छत् । तस्य आज्ञापालनं भविष्यति इति निश्चितज्ञानं तस्य आसीत् ।' स्वामिनः व्यक्तित्वस्य, तस्य मनसि तस्मिन् समये किं प्रचलति स्म इत्यस्य च अत्यन्तं मर्मग्राहि निरीक्षणम् अस्ति एतद् । कोलकातागन्त्र्यां नौकायाम् उपवेशनात् प्राक् स्वामिनं जनाः अपृच्छन् - 'किं वयं भवन्तं पुनः द्रक्ष्यामः? किं भवान् दक्षिणभारते भवतः कार्यम् अग्रे नेष्यति?' स्वामिना उक्तम् - निःसंशयम् आगमिष्यामि । हिमालयप्रदेशे स्वल्पं कालं विश्रम्य अहं गिरिशिखरात् स्खलन् हिमराशिरिव समग्रदेशे स्फोटितः भविष्यामि ।' स्वामी एतत्सर्वं वस्तुतः कर्तुं वाञ्छति स्म तथा च जनजागरणाय योजनारचने व्यग्रः आसीदिति तस्य मद्रासभाषणेभ्यः स्पष्टं भवति ।

अमेरिकावास्तव्ये अपि विवेकानन्दः रामकृष्णस्य शिष्यान् सङ्घटय्य भारते संन्यासिनां तादृशीं काञ्चित् व्यवस्थां रचयितुं चिन्तयति स्म ये च संन्यासिनः अन्येषां निमित्तं स्वजीवनम् अर्पयेयुः । दुःखितानां निःस्वार्थसेवायाः श्रीरामकृष्णस्य सन्देशः जीवने कथम् आचरणीयः इति ते जनान् प्रदर्शयेयुः । सामान्यजनानाम् उन्नतिं साधयन्तः ते रामकृष्णस्य उपदेशानां प्रचारेण जनानां धार्मिकं पुनर्नवीकरणं घटयेरन् । सः गुरुबन्धुभिः सह स्वकल्पनानां कार्ययोजनायाः च चर्चाम् अकरोत् । आरम्भे स्वामिनः नवकल्पनाः याः तेषां वैयक्तिकमोक्षप्राप्तेः इच्छातः भिन्नाः आसन् तद्विषये गुरुबन्धूनां मनसि संशयाः आसन्, किन्तु अनन्तरं द्वयोर्मध्ये विरोधः कोऽपि नास्ति इति ते अवागच्छन् । स्वामिनः सूचनानाम् उपदेशस्य च पालनं ते अङ्गयकुर्वन् । तदनन्तरं तेषु केचन वेदान्तशिक्षणस्य नवीनकेन्द्राणाम् आरम्भार्थं तथा च यत्र साहाय्यम् आवश्यकम् आसीत् तत्र सहायताकार्याय प्रेषिताः । एतन्मध्ये स्वामिनः आरोग्यं चिन्ताजनकम् अभवत् । वैद्याः तं पूर्णविश्रान्तिम् आदिशन् । सः कतिपयदिनानां निमित्तं दार्जिलिङ्गम् अगच्छत् ।

तत्र सः पर्वतेषु अटनम् अकरोत् । मित्रैः सह सम्भाषणम् अकरोत्, घण्टाः यावत् ध्यानम् अकरोत् च । वैद्याः तं 'मस्तिष्कविश्रान्तिम्' अपि आदिष्टवन्तः आसन्, किन्तु तद् तत्कृते अशक्यम् आसीत् । तस्य बहुमुखयोजनानां क्रियान्वयनविषये सः सततं चिन्तयति स्म । मम महत्त्वपूर्णकल्पनानां क्रियान्वयनाय मत्सविधे अधिकसमयः अवशिष्टः नास्ति इति ज्ञानवान् सः त्वरायाम् आसीत् । तस्य गुरुबन्धुं स्वामिनं तुरीयानन्दं सः दार्जिलिङ्गे अकथयत् - 'अहं संन्यासव्यवस्थां समग्रतया परिवर्तयिष्यामि ।' दार्जिलिङ्गतः कोलकातां प्रत्यागत्य अचिरादेव स्वामी एतत् पदं न्यक्षिपत् ।

तदनन्तरं 'मे' मासस्य तद्दिनम् आगतम् । श्रमिकाणां सम्मानार्थं यस्मिन् दिने अन्ताराष्ट्रियः विरामः भवति मेमासस्य तस्मात् दिनात् भारते सङ्घटितान्दोलनस्य आरम्भः च जातः तद्दिनम् अतिविशिष्टं महत्त्वपूर्णं चासीत् । 1-5-1897 इति दिनाङ्के रामकृष्णशिष्यस्य बलरामबसोः कोलकातागृहे स्वामी विवेकानन्दः रामकृष्णस्य संन्यासिशिष्याणाम् अन्यशिष्याणां च एकं मेलनम् आयोजयत् । रामकृष्णस्य नाम्ना एकस्य सङ्घटनस्य आरम्भः करणीयः इति सः आगतान् जनान् अकथयत् । उपस्थिताः सर्वे सानन्दम् एतं प्रस्तावम् अङ्गयकुर्वन् । एवं 'रामकृष्ण मिशन् संस्था' आरब्धा । तस्याः उद्देशाः कार्यक्रमाः च एवम्प्रकारकाः आसन् -

(अ) रामकृष्णेन यानि सत्यानि उपदिष्टानि स्वजीवने आचरितानि च तानि मानवानां हिताय प्रचारणीयानि । मानवानां व्यावहारिकमानसिकाध्यात्मिक-प्रगत्यर्थम् एतेषां सत्यानां व्यवहारे आचरणम् आवश्यकम् ।

(आ) सर्वाणि धर्ममतानि एकस्य एव अमरस्य शाश्वतधर्मस्य विविधरूपाणि सन्ति इति ज्ञात्वा विभिन्नमतानाम् अनुयायिषु भ्रातृत्वभावस्य निर्माणाय कार्यकरणम् ।

(इ) सामान्यजनानां भौतिकहितम् अध्यात्मिकहितं च येन सुकरं भवेत् तादृशयोः ज्ञानविज्ञानयोः तान् पाठयितुं समर्थानां पुरुषाणां प्रशिक्षणम् ।

(ई) कलावाणिज्ययोः प्रोत्साहनम् उपलब्धता च ।

(उ) श्रीरामकृष्णस्य जीवने याः वेदान्तसम्बद्धाः अन्यमतसम्बद्धाः च कल्पनाः स्पष्टीकृताः अभवन् तासां सामान्यजनानां परिचयकारणं तासां प्रचारश्च ।

एतस्याः संस्थायाः एकः विदेशविभागः अपि भविष्यति यः भारतस्य विदेशानां च अन्योन्यावगमनं साधयितुं तान् अन्योन्यस्य निकटम् आनेतुं प्रयतेत ।

रामकृष्णव्यवस्थायाः वर्तमानं मुख्यकेन्द्रं यदस्ति तस्य बेलूरमठस्य स्थापना स्वामिना विवेकानन्देन 1899 तमे वर्षे कृता । संन्यासिनाम् अध्यात्मप्रशिक्षणं तथा च याभिः विधाभिः मानवानां सेवां कर्तुं शक्यते तासु विधासु संन्यासिनां प्रशिक्षणम् इत्येते मठस्य मुख्यप्रयोजने आस्ताम् । अचिरादेव रामकृष्ण मिशन् असोसिएशन् इति संस्थायाः पृथक्संस्थारूपेण कार्यं स्थगितम् । रामकृष्ण मिशन् इत्याख्या पृथक् एका संस्था आरब्धा

या निर्धनेभ्यः धनदानस्य, कष्टे विद्यमानानां साहाय्यस्य, शिक्षणस्य, मतप्रचारस्य च कार्यं करोति। स्वामिनः मृत्योः सप्तवर्षाणाम् अनन्तरं तन्नाम 1909 तमे वर्षे तस्याः पञ्जीकरणम् अभवत्। यद्यपि रामकृष्ण मठः, मिशन् इति विधिदृष्ट्या रामकृष्णव्यवस्थायाः आन्दोलनस्य च द्वे पृथक् शाखे स्तः तथापि वस्तुतः तयोः ऐक्यम् अस्ति। द्वे अपि दरिद्राणां कष्टे विद्यमानानां च साहाय्यस्य कार्यं कुरुतः। मठः जनानाम् अध्यात्मिकविकासे अधिकावधानं करोति। मिशन् तु जनहितकार्येषु अवधानं करोति। द्वयोः अपि लक्ष्यम् एकमेव अस्ति तच्च अस्ति पूजायाः भावनया जगतः हिताय कार्यकरणं येन प्रत्येकमपि जनः मुक्ते मार्गे अपि अग्रे गच्छेत्। मठस्य मिशन् इत्यस्य च मुख्यालयः बेलूरमठे एव अस्ति।

भगिनी निवेदिता अलिखत् - रामकृष्ण मिशन् (मठः मिशन् च एतेन एव नाम्ना सुख्यातम् अस्ति) इति संस्था नाम भारतस्य राष्ट्रियजीवने अनेकान्दोलनानां स्वरबद्धा रचना काचित् अस्ति। पुनरुत्थितस्य भारतस्य यत् चित्रं विवेकानन्दस्य मनसि आसीत् तस्मिन् कार्ये मिशन्संस्थायाः भूमिका अतिप्रधाना आसीत्। रामकृष्णमिशन् इति संस्थायाः आरम्भात् परं शीघ्रमेव तस्य कार्याणां विषये प्रशंसापराणि लेखनानि भारतीयपत्रिकासु आगतानि। सर्वकारीयवृत्तेषु अपि मिशन्संस्थायाः सेवाकार्याणि साहाय्यकार्याणि च 'समीचीनः उद्देशपाठः' इति वर्णितानि। मिशन्संस्थायाः कार्येण अन्ये अपि प्रभाविताः प्रेरिताः च। तस्याः आदर्शाधारिताः अनेकाः सेवासंस्थाः आरब्धाः।

यद्यपि स्वामिनः मूलः उद्देशः अल्मोरायां विश्रान्तेः आरोग्यसम्पादनस्य च आसीत् तथापि अग्रिमेषु अनेकेषु मासेषु सः समग्रे उत्तरभारते महासङ्ख्यया भाषणानि कुर्वन् अटितवान्। आल्मोरायां स्वल्पं कालं स्थित्वा पञ्जाबकाश्मीरयोः प्रवासं कृतवान्। तत्र सः मुस्लिमब्राह्मसमाजार्यसमाजादीनाम् अनुयायिभिः सह अन्यमतानुयायिभिः सह च चर्चाः अकरोत्। अम्बालायां सः हिन्दुमुस्लिमविद्यालयं बुद्ध्या अगच्छत् यतः द्वयोः भारतीयसमुदाययोः ऐक्यभावं प्रदर्शयति स्म सः विद्यालयः। पञ्जाबे तस्य लक्ष्यं मुख्यतया परस्परं शत्रुत्वभाववत्सु समुदायेषु शान्तेः ऐक्यस्य च प्रस्थापनम् इत्येवं आसीत्। लाहोरे सः तीर्थरामगोस्वामी इति स्थानिकमहाविद्यालयस्य गणितशिक्षकेण अमिलत्। सः स्वामिनम् ऐच्छत् अतः संन्यासं स्व्यकरोत् तथा च स्वामी रामतीर्थः इति नाम प्राप्नोत्। रामतीर्थः अनन्तरकाले भारते अमेरिकायां च वेदान्तम् अपाठयत् सुख्यातः च अभवत्। विवेकानन्दः राजस्थानमपि अगच्छत्। सर्वत्र तस्य उत्साहेन स्वागतम् अभवत्। बहुभिः जनैः सह तस्य धर्मविषये भारतस्य पुनरुत्थानविषये च ज्ञानप्रदाः चर्चाः अभवन्।

1898 तमे वर्षे जनवरीमासे सः कोलकातां प्रत्यागच्छत्। नूतनमठस्य निमित्तं बेलूरे (हावरा) भूमिः क्रीता। अग्रे तस्मिन् वर्षे डिसेम्बरमासे नवमदिनाङ्के मठस्य स्थापना अभवत्। अन्या काचित् महत्त्वपूर्णा घटना आसीत् - हावरायां रामकृष्णपुरे 6-2-1898

इति दिनाङ्के नवगोपालघोषस्य गृहे रामकृष्णस्य प्रतिमायाः स्थापना इति। नवगोपालः, तस्य पत्नी निस्तारिणी च रामकृष्णस्य गृहस्थभक्तौ आस्ताम्। तौ प्रतिमास्थापनं कर्तुं स्वामिनं प्रार्थितवन्तौ। एतस्मिन् सन्दर्भे एव स्वामी रामकृष्णप्रणामः इति संस्कृतस्तोत्रम् अरचयत् यस्य अधुना रामकृष्णमठस्य संन्यासिनः अन्ये भक्ताः च पठनं कुर्वन्ति।

स्वामिनः कार्यार्थं स्वं समर्पयितुं मागरिट् नोबल् भारतागमनस्य इच्छां प्रकटितवती आसीत्। तस्यै अङ्गीकारं सूचयन् स्वामी पत्रम् अलिखत् - भारतस्य कार्ये भवत्याः भविष्यत्कालः अत्युज्ज्वलः अस्ति इति मम पूर्णविश्वासः अस्ति। अत्र पुरुषस्य न, अपि तु महिलायाः कस्याश्चित् तत्रापि वास्तविकसिंह्याः आवश्यकता आसीत्। विशेषतया भारतीयमहिलानां कार्यार्थम्।' श्रीमती ओले बुल तथा च जोसेफाइन मॅक्लिओड् अपि एतादृशस्य कार्यस्य निमित्तं भारतम् आगन्तुम् इच्छां प्रकटितवत्यौ आस्ताम्। 1898 तमस्य वर्षस्य आरम्भभागे तिस्रः अपि कोलकातां प्राप्नुवन्। कोलकातानगरीयाणां कृते मागरिट् नोबल् इत्यस्याः परिचयः स्वामिना 'इङ्ग्लण्डदेशस्य भारताय उपायनम्' इति कारितः। संन्यासदीक्षां प्राप्तवत्याः तस्याः नाम निवेदिता इति जातम्। परन्तु तस्मिन् समये वैदेशिकभक्तानां तत्रापि विशेषतया महिलानां कोलकातायाः वातावरणस्य अभ्यासे कतिपयव्यावहारिकसमस्याः आसन्। यस्य तासाम् अभ्यासः आसीत् तस्य पश्चिमजगतः आवासव्यवस्थातः सामाजिकार्थिकपर्यावरणतः च भारतस्य व्यवस्थाः भिन्नाः आसन्। भारतीयव्यवस्थायाः स्वीकारः तासां कृते सरलः नासीत्। परम्परानिष्ठा चिन्तनरीतिः यस्य आसीत् तस्य समाजस्य द्वारा तासां विशेषतया वैदेशिकीनां स्वीकारः इति अन्या काचित् समस्या आसीत्। परन्तु स्वामिनः प्रशिक्षणं, सुचिन्तितं स्नेहमयम् अवधानं, शिष्याणां पूर्णसमर्पणभावः, गुरौ तस्य प्रशिक्षणे च पूर्णविश्वासः इत्यादीनां द्वारा अचिरादेव समस्यानां निवारणम् अभवत्। 'स्वामिन्', अहं कया पद्धत्या भवतः सर्वोत्तमां सेवां कर्तुं शक्नोमि?' इति प्रश्नस्य उत्तरं स्वामिना कथितम् - 'भारते स्निह्यतु।' स्वामिना यथा उपदिष्टं तथैव ताभिः सर्वाभिः पूर्णमनसा कृतम्। एतद्विषये शारदादेव्याः प्रदानमपि न न्यूनम्। महिलाभक्तानां पुत्रीरूपेण स्वीकारं कृत्वा स्नेहेन ताः स्वगृहे स्थापयित्वा च सा परम्परावादिनां निन्दनं स्थगितवती।

स्वामिनः सामान्यजनेषु गभीरस्नेहः, तेषां विषये चिन्ता तेषां सेवार्थं यत्कर्तुं शक्यते तत्सर्वं कर्तुं तस्य दृढनिर्णयः च तदा प्रकटिताः अभवन् यदा कोलकातायां सर्वत्र प्लेगरोगः प्रसृतः। जनाः भयेन पलायन्ते स्म। रोगग्रस्ताः दुरवस्थायाम् आसन्। 'सपदि सहायताकार्यम् आरभ्यताम्' इति स्वामी रामकृष्णमिशन्संस्थाम् असूचयत्। यदा कश्चन गुरुबन्धुः तन्निमित्तं धनं कुतः आगमिष्यति इति अपृच्छत् तदा कुपितः स्वामी उदतरत् - 'यदि आवश्यकता भविष्यति तर्हि वयं मठस्य निमित्तं क्रीतां नूतनां भूमिं विक्रेष्यामहे। वयं संन्यासिनः स्मः। अस्माभिः वृक्षस्य छायायां शेतुं, दैनिकभिक्षया जीवितुं च सदा सज्जैः स्थातव्यं यथा अस्माभिः पूर्वं क्रियते स्म तथा। मठस्य विषये,

अस्मदीयानां वस्तूनां विषये च अस्माभिः किमर्थं चिन्ता करणीया यदि तेषां विक्रयणेन अस्माकं नेत्रयोः पुरतः कष्टानि सहमानानां सहस्रशः जनानां कष्टनिवारणं कर्तुं शक्येत!' भाग्येन रोगतरङ्गः शीघ्रमेव उपशान्तः। परन्तु निःस्वार्थसेवा नाम किं, व्यावहारिक-वेदान्तशास्त्रं नाम किम् इति विवेकानन्दः तदा अपाठयत्।

स्वामी पुनः कतिपयसप्ताहानां निमित्तम् उत्तरभारतम् अगच्छत्। सः अल्मोरातः उत्तरप्रदेशस्थानि कानिचन स्थानानि अगच्छत्। सः पुनरपि काश्मीरम् अगच्छत्। सः अमरनाथं तीर्थयात्रार्थं गत्वा क्षीरभवान्याः मन्दिरमपि अगच्छत्। एषः समयः ध्यानस्य, अध्यात्मिकानुभवानां, स्वदेशस्य जगतः च विषये आन्तरिकदर्शनानां च आसीत्। एषः समयः नवसर्जनस्य, पुनरवलोकनस्य, अन्तः अवलोकनस्य च आसीत्। तेन लिखिताः कतिपयाः श्रेष्ठाः आङ्ग्लकविताः अस्मिन्नेव अवधौ लिखिताः। परं तस्य आरोग्यं क्षीयमाणम् आसीत्। सः आत्मानम् इहलोकस्य वातावरणात् पृथक् कुर्वन् आसीत् इति भासते स्म। एवं सत्यपि यानि कार्याणि तस्य हस्तसमीपस्थानि आसन् तेषां स्थगनं तु नैव सम्भाव्यते स्म। विवेकानन्दे यः प्रखराग्निः ज्वलति स्म तस्य उपशमनं नासीदेव। सः अवदत् - 'मम निमित्तं विश्रान्तिः नास्त्येव! अहं कार्यं कुर्वन् एव मरिष्यामि! अहं कार्यम् इच्छामि। जीवनं नाम युद्धम् एव अतः सर्वेण अपि सदैव कार्यरतेन भाव्यम् ... अहं कार्यरतः सन् एव जीवानि म्रियै च' इति। तथा एव अकरोत् सः।

पश्चिमं प्रति पुनः गमनम्

कस्मिंश्चित् समये विवेकानन्दः अन्वभवत् यत् पश्चिमे सः यद् कार्यम् आरभत तत्कथं विकसदस्ति इति सः स्वयमेव तत्र गत्वा पश्येत् इति। समुद्रयात्रा तस्य स्वास्थ्यार्थं समीचीना स्यादिति तस्य वैद्यः अपि तम् उपादिशत्। अतः तत्र गमनस्य निर्णयं कृत्वा सः 1899 तमे वर्षे जूनमासे लण्डननिमित्तं नौकायानेन प्रयाणम् अकरोत्। तेन सह भगिनी निवेदिता स्वामी तुरीयानन्दः इति तस्य गुरुबन्धुः च अगच्छताम्। वस्तुतः स्वामी तुरीयानन्दः यः रामकृष्णमिशन्संस्थायाः कार्ये काठियावारे अतीव व्यग्रः आसीत् सः आरम्भे अमेरिकां गन्तुं न इच्छति स्म। परं स्वामी प्रार्थितवान् - हे भ्रातः, अस्माकं गुरोः लक्ष्यपूर्त्यर्थम् आमृत्यु प्रतिक्षणम् अहं मम जीवनं यापयन् अस्मि इति किं त्वं न पश्यसि? मम महतः भारस्य कस्यचित् भागस्य वहनं कृत्वा किं त्वं मम साहाय्यं न करिष्यसि? किम् इतस्ततः पश्यन् भविष्यसि? भावनाप्लावितः तुरीयानन्दः अङ्गयकरोत्। कॅलिफोर्नियायां वेदान्तस्य प्रचारकार्ये तुरीयानन्दः प्रमुखभूमिकां निरवहत्। अन्यदपि किञ्चित् रुचिकरं संस्मरणम् अस्ति - तुरीयानन्दः स्वेन सह कतिपयान् वेदान्तसम्बद्धान् संस्कृतग्रन्थान् नेतुम् इच्छति स्म। स्वामी अकथयत् - 'अलं पठनपुस्तकैः। तद् पर्याप्तमभवत् तेषाम्। गतवारं ते क्षत्रियम् (क्षात्रशक्तिः) अपश्यन्। अधुना ध्यानकर्तुः, ब्राह्मणत्वस्य अत्युन्नतपरम्परासु अनुशासने च प्रवृद्धस्य जनस्य उदाहरणप्रदर्शनस्य समयः अस्ति इति।

लण्डनगमनस्य प्रवासः निवेदितातुरीयानन्दयोः निमित्तम् अद्‌भुतानुभवः कश्चन आसीत्। अन्यजनानां, संस्कृतीनां, सभ्यतानां, महापुरुषाणां च विषये तेषाम् इतिहासं योजयित्वा टिप्पणीः स्वनिरीक्षणानि च कथयन् स्वामी तेजसा अधिकतमं प्रकाशमानः आसीत्। परिव्राजक इति शीर्षकेण सः एतस्य प्रवासस्य वर्णनं कुर्वन् लेखान् अलिखत्। मिशन् इत्यस्य उद्‌बोधन इत्याख्यायां पत्रिकायां ते लेखाः प्रकाशिताः। 'मेमोयर्स ऑफ युरोपियन् ट्रॅव्हल्' इति तेषाम् आङ्ग्लानुवादः अनन्तरं प्रकाशितः। तद् प्रवासवर्णनं नाम साहित्यिकं कृतिरत्नमेकम् अस्ति। निवेदिता अपि तस्य प्रवासस्य तस्याः अनुभवान्